

Zijn de IS-kinderen Nederlands staatsburger?

Een toepassing van de klassieke sociaal contract theorie op een actueel probleem

Door: Sjors Houwen s4490452

Begeleider: Prof. Dr. Evert van der Zweerde

Woordaantal: 19.687

Datum: 17 juni 2020

**Scriptie ter verkrijging van de graad “Master of arts”
in de filosofie Radboud Universiteit Nijmegen.**

Hierbij verklaar en verzeker ik, Sjors Houwen, dat deze scriptie zelfstandig door mij is opgesteld, dat geen andere bronnen en hulpmiddelen zijn gebruikt dan die door mij zijn vermeld en dat de passages in het werk waarvan de woordelijke inhoud of betekenis uit andere werken – ook elektronische media – is genomen door bronvermelding als ontlening kenbaar gemaakt worden.

Plaats: Heilig Landstichting

Datum: 17 juni 2020 ¹

¹ Afbeelding voorblad: "Wat betekent de uitspraak over terughalen IS-kinderen? 'Niets doen is onvoldoende'," RTL Nieuws, laatst geraadpleegd op 10 juni, 2020, <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/4917471/terughalen-kinderen-vrouwen-syrie-noord-syrie-turkije-kort-geding>.

Inhoudsopgave

Inleiding	blz. 4
H1: De sociaal contract theorie en de IS-kinderen	blz. 11
H2: Burgerschap en Hobbes' angstaanjagende Leviathan	blz. 16
H3: Individuele burgerrechten en Locke's Limited Government	blz. 26
H4: Rousseau's politieke gemeenschap: de burger als onderdaan en soeverein	blz. 35
H5: Analyse	blz. 46
Conclusie	blz. 55
Literatuurlijst	blz. 59

Abstract:

De situatie rond de IS-kinderen heeft alles weg van een hoofdpijndossier. Deze kinderen zitten, met hun moeders, vast in de erbarmelijke omstandigheden van de Syrische vluchtelingenkampen. Ondanks dat deze kinderen volgens de wet Nederlander zijn, weigert de Nederlandse regering hen te repatriëren omdat de kinderen en de moeders een potentieel gevaar zijn voor de nationale veiligheid. Het gaat bij dit probleem in eerste instantie om burgerschap, maar ook de functie van de staat, diens bevoegdheden en individuele rechten spelen een rol. Aan de hand van een systematische vergelijking van drie klassieke sociaal contract denkers (te weten Thomas Hobbes, John Locke en Jean-Jacques Rousseau) wil ik onderzoeken of het probleem beter te begrijpen dan wel op te lossen is.

Inleiding

We zien vaak dat hedendaagse vraagstukken bekeken worden vanuit eeuwenoude filosofische theorieën. Zo wordt Immanuel Kant gebruikt om kwesties met betrekking tot voltooid leven te beslechten, wordt John Stuart Mill aangehaald om te bepalen of de uitspraken van Geert Wilders onder de vrijheid van meningsuiting vallen, en wordt Charles de Montesquieu aangevoerd om de vraag te beantwoorden of de rechter op de stoel van de politiek gaat zitten.

Waarom worden dergelijke filosofische theorieën gebruikt om hedendaagse problemen op te lossen? Veel van deze theorieën stammen uit de 17^e, 18^e en 19^e eeuw, waarmee ze ontstaan zijn in compleet andere tijdsperiodes (en contexten) dan actuele problemen. Maakt dit tijdsverschil de toepasbaarheid van deze theorieën op actuele problemen niet erg moeilijk, zo niet onmogelijk?

Ondanks het tijdsverschil blijken klassieke filosofische theorieën toch van nut te kunnen zijn bij het begrijpen of oplossen van hedendaagse problematiek. Dit komt doordat deze theorieën bepaalde begrippen bevatten aan de hand waarvan fundamentele filosofische vragen beantwoord kunnen worden. Zo beschrijft de categorisch imperatief van Kant wat ethisch handelen inhoudt, bakent Mills shadebeginsel de vrijheid van meningsuiting af en bevat Montesquieu's idee van de scheiding der machten een antwoord op de vraag hoe de staatsmachten zich tot elkaar verhouden.

Een andere vraag die filosofische theorieën kunnen beantwoorden is die over burgerschap. Wie is er wel en niet onderdeel van een samenleving, en wat houdt het in om burger van een samenleving te zijn? Hoe wordt iemand überhaupt lid van een samenleving en welke acties kunnen dit lidmaatschap beëindigen? Bij hedendaagse problemen met betrekking tot burgerschap kan men bijvoorbeeld denken aan vluchtelingen die vervolging in eigen land ontvluchten, maar tegengehouden worden aan de Griekse grens. Zijn deze mensen burger van het land van herkomst of van het land waar ze zich op dat moment bevinden? En hoe zit het met illegale vreemdelingen die door Amsterdam zwerven? Ondanks dat zij zich op Nederlands grondgebied bevinden, zijn zij volgens de wet geen Nederlands staatsburger. Maar van welk land zijn zij dat dan wel? Een ander actueel probleem heeft betrekking op de zogeheten IS-kinderen, kinderen waarvan een Nederlandse ouder zich heeft aangesloten bij terreurorganisatie Islamitische Staat. Deze kinderen bevinden zich in Syrische vluchtelingenkampen, maar de Nederlandse Staat weigert hen te repatriëren. De vraag is hoe het zit met hun burgerschap? Filosofische theorieën zouden kunnen helpen ook dit probleem op te lossen.

In deze masterscriptie wil ik het probleem met betrekking tot de IS-kinderen onderzoeken vanuit het perspectief van drie klassieke sociaal contract denkers, te weten Thomas Hobbes, John Locke en Jean-Jacques Rousseau. Ik zal dit doen aan de hand van de vraag welk licht deze drie klassieke sociaal contract denkers kunnen werpen op het probleem met betrekking tot de IS-kinderen. Helpt deze theorie de problematiek te begrijpen of zelfs op te lossen? Zo ja, hoe komt dat? En zo nee, waar ontbreekt het de sociaal contract theorie aan?

Syrische Burgeroorlog en de IS-kinderen

Om het probleem met betrekking tot de IS-kinderen goed te begrijpen, is enige feitenkennis noodzakelijk. In het verlengde van de Arabische Lente² woedt er sinds 2011 een burgeroorlog in Syrië.³ Deze oorlog ging eerst tussen het regeringsleger van president Bashar al-Assad en verschillende rebellengroepen, maar later mengde ook Islamitische Staat (IS) zich in de strijd.⁴ Islamitische Staat is een extremistische moslimorganisatie die een eigen staat (kalifaat) wilde stichten waarin strikt volgens de sharia⁵ geleefd zou worden. IS vocht in Syrië en Irak, pleegde aanslagen in Europa⁶ en voerde op grote schaal massa-executies uit. IS wist de eerste jaren flinke terreinwinst te boeken, maar een internationaal gevormde coalitie waaraan ook Nederland deelnam⁷ wist IS terug te dringen. In het voorjaar van 2019 werd het laatste stukje kalifaat heroverd. Islamitische Staat is niet voorgoed verslagen, maar kreeg wel een enorme klap door het verliezen van zijn grondgebied.⁸

In eigen land kreeg Nederland te maken met zogeheten Syriëgangers, mensen die vanuit Nederland naar Syrië reisden om zich aan te sluiten bij IS.⁹ Na de val van IS trokken een deel van deze Syriëgangers naar vluchtelingenkampen in Syrië, waar de omstandigheden vaak erbarmelijk zijn. Het ging niet enkel om mannelijke strijders, maar ook om vrouwen en jonge kinderen. Dit zijn kinderen met een Nederlandse link, kinderen van wie tenminste een van de ouders de Nederlandse nationaliteit bezit.¹⁰ Het zijn deze kinderen die worden aangeduid met de term IS-kinderen, kinderen wier ouders zich hebben aangesloten bij IS.

² Met de Arabische Lente wordt bedoeld op een reeks protesten die eind 2010/begin 2011 uitbraken in het Midden-Oosten en delen van Noord-Afrika. Inwoners van landen zoals Tunesië, Egypte, Jemen, Libië en Syrië gingen de straat op om het aftreden van de zittende heersers te eisen; ze waren de hoge werkloosheid, de grootschalige corruptie en de stijgende prijzen zat.

³ In Syrië probeerde het regime van president Bashar al-Assad de protesten met veel geweld de kop in te drukken, hetgeen tot een burgeroorlog leidde.

⁴ "Dit moet u weten om het conflict in Syrië te begrijpen," NU.nl, laatst geraadpleegd op 31 mei, 2020, <https://www.nu.nl/syrie/4130359/moet-u-weten-conflict-in-syrie-begrijpen.html>.

⁵ Meestal wordt 'sharia' vertaald als de Wet van God, het islamitisch recht zoals af te leiden uit de Koran en de Hadieth.

⁶ Zoals Parijs (november 2015) en Nice (juli 2016).

⁷ Deze coalitie stond onder leiding van de Verenigde Staten, en verder namen ook Duitsland, Frankrijk en Groot-Brittannië deel.

⁸ "Einde van het kalifaat: opkomst en ondergang van terreurbeweging IS," RTL Nieuws, laatst geraadpleegd op 31 mei, 2020, <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/buitenland/artikel/4605786/opkomst-ondergang-isis-islamitische-staat-irak-syrie>.

⁹ "Uitreizigers en terugkeerders," AIVD, laatst geraadpleegd op 31 mei, 2020, <https://www.aivd.nl/onderwerpen/terrorisme/dreiging/uitreizigers-en-terugkeerders>; Internationaal gezien hadden meer landen te maken met dergelijke Syriëgangers: met name België, Frankrijk en Rusland zagen veel mensen uitreizen.

¹⁰ "Uitreizigers en terugkeerders."

Kort geding

In november 2019 spanden 23 van de vrouwelijke Syriëgangers een kort geding aan: ze eisten dat de Nederlandse Staat hen en hun 56 kinderen zou ophalen uit de Syrische vluchtelingenkampen. Deze vrouwen waren van mening dat Nederland hun grondrechten en die van hun kinderen schaadden door ze niet terug te halen: in de kampen was er namelijk een groot gebrek aan voedsel, water, hygiëne en veiligheid, en de angst leefde dat de kinderen de naderende winter niet zouden overleven.¹¹ De vrouwen beriepen zich op het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM) en het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind (IVRK). Het EVRM stelt dat ieder mens recht heeft op leven, vrijheid, veiligheid en menselijke behandeling.¹² Het IVRK stelt daarnaast dat geen enkel kind verantwoordelijk is voor de daden van zijn ouders, dat het belang van het kind voorop staat en dat het kind een recht op leven en ontwikkeling heeft.¹³ Alle bovenstaande rechten werden volgens de vrouwen geschonden door het beleid van de Nederlandse staat.¹⁴

Bij de Nederlandse regering (die de Nederlandse staat vertegenwoordigt) was er grote aarzeling om de IS-kinderen en hun moeders terug te halen. De regering was van mening dat zij haar functie, het beschermen van de veiligheid van de Nederlandse bevolking, zou verwaarlozen als zij over moest gaan tot repatriëring. De vrouwen vormden volgens verschillende rapporten van de Inlichtingendiensten een directe geweldsdreiging wanneer zij zouden terugkeren, en ook de kinderen zouden op termijn een gevaar kunnen vormen. Daarnaast zouden de vrouwen, met het oog op gezinshereniging, het recht hebben terug te keren als hun kinderen gerepatriëerd zouden worden. Hiermee stond het terughalen van het kind gelijk aan het terughalen van de vrouwen, hetgeen de regering niet wilde. Daarnaast heeft de Staat volgens de regering geen rechtsmacht in het gebied waar de vrouwen zich bevinden, waarmee zij niet verantwoordelijk gehouden kan worden voor

¹¹ Redactie, "Rechter: Nederland moet kinderen IS-vrouwen terughalen," *Trouw*, 11 november, 2019, <https://www.trouw.nl/binnenland/rechter-nederland-moet-kinderen-is-vrouwen-terughalen~b9bcdbdf/>; Reineir van Dantzig, "Kom in actie Den Haag, haal onze kinderen nu terug uit Syrië," *Het Parool*, 16 oktober, 2019, <https://www.parool.nl/columns-opinie/kom-in-actie-den-haag-haal-onze-kinderen-nu-terug-uit-syrie~b302a636d/>.

¹² "European Convention on Human Rights," Council of Europe, laatst geraadpleegd op 31 mei, 2020, https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf.

¹³ "European Convention on the Exercise of Children's Rights," Council of Europe, laatst geraadpleegd op 31 mei, 2020, <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168007cdf>.

¹⁴ Hof Den Haag 22 november 2019, ECLI: NL: GHDHA: 2019:3208.

mensenrechtenschendingen aldaar. Tenslotte betoogde de Staat dat deze beslissing een politieke was, en dat de rechter niet op de stoel van de overheid moest gaan zitten.¹⁵ In eerste aanleg oordeelde de voorzieningsrechter,¹⁶ op basis van het IVRK, dat de Nederlandse staat zich in moest spannen om de IS-kinderen terug te halen. Deze kinderen hadden niet gekozen voor de abominabele omstandigheden van de vluchtelingenkampen en hadden daardoor recht op staatsbescherming. De vrouwen hadden dit in principe niet omdat zij vrijwillig waren afgereisd. Echter, wanneer de Koerden (die de vluchtelingenkampen bewaakten) de kinderen niet zonder de moeders zouden meegeven, moest de Nederlandse staat ook hen terughalen. Het ging hierbij om een inspanningsverplichting: de kinderen hoefden alleen teruggehaald te worden als dit Nederlandse soldaten en ambtenaren niet in gevaar zou brengen.¹⁷ De regering ging tegen deze beslissing in hoger beroep bij het Gerechtshof in Den Haag. Eind november 2019 vernietigde het Hof de eerdere beslissing van de voorzieningsrechter. Nederland heeft namelijk geen rechtsmacht in Syrië, en het Hof was daarnaast van mening dat dit een politieke zaak was, hetgeen inhoudt dat de Staat een grote beleidsvrijheid heeft waardoor de rechter terughoudendheid moet zijn. De Staat hoefde zich volgens het Hof dan ook niet in te spannen om de kinderen en hun moeders te repatriëren.¹⁸

Het probleem van burgerschap

De problematiek met betrekking tot de IS-kinderen heeft zich nu volledig ontploefd. Zowel de IS-kinderen als hun moeders zijn wettelijk gezien Nederlands staatsburger: ze beschikken beiden over de Nederlandse nationaliteit.¹⁹ Hiermee hebben ze bepaalde rechten, waaronder bescherming door de Nederlandse Staat. De positie van de Nederlandse regering is echter ook begrijpelijk: naast het feit dat de vrouwen er zelf voor gekozen hebben om uit te reizen, kunnen zowel zij als hun kinderen een bedreiging voor de nationale veiligheid vormen. De regering ziet het als haar taak om de samenleving te beschermen, hetgeen op gespannen voet staat met de repatriëring van de kinderen en hun moeders.

¹⁵ Hof Den Haag 22 november 2019, ECLI: NL: GHDHA: 2019:3208.

¹⁶ Een rechter die kortlopende procedures zoals een kort geding beslecht.

¹⁷ "Rechter: Nederland moet zich inspannen om IS-kinderen terug te halen," NOS, laatst geraadpleegd op 31 mei, 2020, <https://nos.nl/artikel/2309983-rechter-nederland-moet-zich-inspannen-om-is-kinderen-terug-te-halen.html>.

¹⁸ Hof Den Haag 22 november 2019, ECLI: NL: GHDHA: 2019:3208.

¹⁹ De wet stelt dat een kind Nederlands staatsburger is als een van zijn ouders de Nederlandse nationaliteit bezit.

De vraag is echter of kinderen, op basis van de acties van hun ouders, aan hun lot moeten worden overgelaten.

Samenvattend is het probleem dat de Nederlandse Staat de vrouwen en kinderen niet terug wil halen, terwijl deze volgens de wet nog wel Nederlander zijn en daarmee recht hebben op bescherming door de staat. Het draait hier in eerste instantie om burgerschap: welke mensen zijn onderdeel van een samenleving, wat betekent het om burger te zijn, hoe wordt iemand burger van een samenleving, en welke handelingen kunnen dit burgerschap beëindigen? Ook is het met betrekking tot burgerschap de vraag of kinderen, als zij geboren worden, direct en onvoorwaardelijk lid zijn van de samenleving waartoe ook hun ouders behoren. En zijn kinderen nog onderdeel van een samenleving als hun ouders dat niet meer zijn? Zowel de IS-kinderen als hun moeders zijn wettelijk gezien Nederlands staatsburger, maar door te weigeren over te gaan tot repatriëring lijkt de Nederlandse Staat hen niet langer als staatsburger te beschouwen. Oftewel: hun burgerschap is officieus ingetrokken, waarmee ze praktisch verbannen zijn uit de Nederlandse samenleving. De vraag is of dit terecht is. Volgens de wet mag het Nederlanderschap van een persoon worden ingetrokken als deze een gevaar voor de nationale veiligheid vormt, doordat hij zich heeft aangesloten bij een organisatie die de nationale veiligheid in het geding brengt. Ook het in dienst gaan bij een vreemde krijgsmacht is reden om het Nederlands staatsburgerschap in te trekken.²⁰ De moeders hebben zich aangesloten bij IS, hetgeen uitgelegd kan worden als het in dienst treden bij een vreemde krijgsmacht of het zich aansluiten bij een organisatie die de nationale veiligheid bedreigt. Hiermee is het intrekken van het Nederlanderschap van de moeders gerechtvaardigd.²¹ Maar is het terecht dat ook het burgerschap van de kinderen officieus is ingetrokken?

Naast burgerschap spelen hier ook andere filosofische vragen een rol. Zo is het de vraag wat de functie van de staat is: de Nederlandse Staat vindt dat hij zijn burgers moet beschermen en de nationale veiligheid moet garanderen, en het terughalen van de vrouwen en kinderen is in strijd hiermee. Daarnaast kan men zich ook afvragen welke bevoegdheden de staat heeft om zijn functie uit te kunnen voeren: mag de Staat de IS-kinderen en hun moeders aan hun lot overlaten? De kinderen en hun moeders hebben wettelijk gezien namelijk ook

²⁰ "Rijkswet op het Nederlanderschap," Overheid.nl, laatst geraadpleegd op 31 mei, 2020, <https://wetten.overheid.nl/BWBR0003738/2020-04-01>.

²¹ Intrekking kan alleen gebeuren als een persoon ook een andere nationaliteit heeft.

rechten, waarmee ook individuele rechten relevant zijn. Het is de vraag of het handelen van de staat deze rechten niet schaadt.

Zoals besproken kunnen filosofische theorieën actuele problemen helpen te begrijpen of zelfs op te lossen. Een theorie die ons zou kunnen helpen met betrekking tot het probleem van de IS-kinderen is de sociaal contract theorie. De sociaal contract theorie is een hypothetisch denkmodel waarbij legitieme politieke autoriteit²² ontstaat door middel van een wederzijds contract tussen individuen. Als gevolg van deze overeenkomst verenigen alle individuen zich in een geheel (de gemeenschap) waarna een staat in het leven wordt geroepen. Deze theorie kan ons helpen, omdat zij ingaat op de filosofische vragen die aan de problematiek met betrekking tot de IS-kinderen ten grondslag liggen. Zo ontstaat burgerschap volgens deze theorie aan de hand van het sociaal contract: zij die deelnemen aan het contract, zijn de burgers van een gemeenschap. Daarnaast geeft de theorie een antwoord op de vraag wat de functie van de staat is en welke bevoegdheden de staat heeft. Ook gaat de theorie ook in op het vraagstuk rond de individuele rechten van burgers.

Onderzoek

Zoals gezegd wil ik in deze masterscriptie het probleem met betrekking tot de IS-kinderen onderzoeken vanuit het perspectief van drie klassieke sociaal contract denkers, te weten Thomas Hobbes, John Locke en Jean-Jacques Rousseau. Ik zal deze hoofdvraag beantwoorden in vijf hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk zal ik nader ingaan op de sociaal contract theorie zelf en beargumenteren waarom deze theorie ons kan helpen bij het begrijpen dan wel oplossen van ons specifieke probleem. Ook zal ik uitleggen waarom ik het probleem juist benader vanuit drie klassieke sociaal contract denkers. In het tweede hoofdstuk zal ik weergeven hoe Thomas Hobbes het sociaal contract ziet, gevolgd door een derde hoofdstuk waarin de theorie van John Locke aan bod komt. Het vierde hoofdstuk zal in het teken staan van Jean-Jacques Rousseau, gevolgd door een vijfde hoofdstuk waarin ik door middel van een analyse de hoofdvraag zal beantwoorden. Ik zal uiteindelijk concluderen dat de drie klassieke sociaal contract denkers ons veel kunnen leren over het probleem met betrekking tot de IS-kinderen, maar dat zij het probleem niet kunnen oplossen omdat het ontbreekt aan een duidelijk antwoord op de vraag hoe het zit met het burgerschap van kinderen wier ouders niet langer burger van een samenleving zijn.

²² Zoals een staat/overheid.

Hoofdstuk 1: De sociaal contract theorie en de IS-kinderen

De hypothese is dat de sociaal contract theorie ons zou kunnen helpen het probleem met betrekking tot de IS-kinderen beter te begrijpen of zelfs op te lossen. Deze theorie stelt dat politieke autoriteit ontstaat als gevolg van de individuele toestemming, hetgeen gebeurt door middel van een gedeelde overeenkomst (het sociaal contract). De sociaal contract theorie poogt hiermee politieke autoriteit (zoals een staat) te rechtvaardigen en een antwoord te geven op de vraag waarom mensen overheden dienen te gehoorzamen.²³ De sociaal contract theorie kende zijn hoogtijdagen in de 17^e en 18^e eeuw, met denkers zoals Thomas Hobbes, John Locke, Jean-Jacques Rousseau en Immanuel Kant. Voorbeelden van hedendaagse sociaal contract denkers zijn David Gauthier en John Rawls.²⁴

De natuurtoestand

De sociaal contract theorie onderscheidt twee fases. De eerste fase is de natuurtoestand, een prepolitieke situatie waarin er geen autoriteit zoals een staat is. Volgens de sociaal contract theorie zijn mensen vrij omdat ze kunnen doen wat ze willen: er zijn geen civiele wetten die hen binden en ze zijn niet onderworpen aan andermans macht. Daarnaast zijn mensen gelijk omdat de verschillen in fysieke en intellectuele vermogens dermate klein zijn dat niemand sterk genoeg is om de macht te grijpen. Mensen zijn ook rationeel in de zin dat ze het eigenbelang nastreven en hun eigen verlangens willen realiseren.²⁵

De natuurtoestand leidt uiteindelijk tot problemen omdat mensen bij het bevredigen van hun verlangens elkaar voor de voeten gaan lopen. Dit leidt uiteindelijk tot een situatie van strijd of zelfs oorlog waarin de levens en bezittingen van ieder persoon bedreigd worden.²⁶ In de natuurtoestand is er geen overheid die deze strijd beëindigt, noch zijn anderen sterk genoeg om de oorlog te beëindigen. Daarnaast is er in de natuurtoestand geen volk, maar enkel een veelheid aan individuen.²⁷ Uiteindelijk besluiten deze individuen, aan de hand van de rede, dat het beter is om de natuurtoestand te verlaten omdat hun levens en bezittingen bedreigd worden.²⁸

²³ Michael Lessnoff, *The Social Contract Theory* (Oxford: Basil Blackwell, 1990), 1-15.

²⁴ Ann Cudd en Seena Eftekhari, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, s.v. "Contractarianism," laatst aangepast op 15 maart, 2017, <https://plato.stanford.edu/entries/contractarianism/>.

²⁵ Lessnoff, *Social Contract Theory*, 11-25.

²⁶ Cudd en Eftekhari, "Contractarianism."

²⁷ Cudd en Eftekhari, "Contractarianism."

²⁸ Lessnoff, *Social Contract Theory*, 11-25.

Het sociaal contract

De problemen in de natuurtoestand zijn voor mensen de reden deze situatie te willen verlaten, hetgeen gebeurt aan de hand van het sociaal contract. Alle individuen sluiten een overeenkomst met elkaar en verenigen zich in een geheel, de gemeenschap. Iedereen belooft zijn macht over te dragen aan de gemeenschap, en die gemeenschap roept vervolgens een staat in het leven. Deze overgang van de natuurtoestand naar het leven in een gemeenschap middels het sociaal contract is de tweede fase van de theorie. De staat die uit dit contract ontspringt moet de problemen van de natuurtoestand verhelpen.²⁹ Wanneer mensen de natuurtoestand verlaten met als reden dat zij hun levens en bezittingen willen garanderen, wordt de staat opgericht omwille van dit doel, en dit is dan ook zijn functie. Hiermee ligt de functie van de staat in het verlengde van de reden waarom het sociaal contract wordt afgesloten. Op basis van zijn functie krijgt de staat bepaalde bevoegdheden toegekend. Welke rechten individuen hebben in de gemeenschap, is ook afhankelijk van het contract.³⁰ Het sociaal contract is een wederzijdse overeenkomst waarbij iedere deelnemer belooft zijn macht over te dragen aan de gemeenschap. De term 'contract' verwijst in deze context naar een bindende overeenkomst die de deelnemers verplicht deze overeenkomst te respecteren.³¹

Doordat mensen in de natuurtoestand niet gebonden zijn aan een andere politieke autoriteit (vrijheid), hebben ze geen andere verplichtingen en zijn ze in staat om een contract af te sluiten. Anders gezegd: deze personen zijn (nog) geen onderdanen. Daarnaast is deelname aan het contract rationeel, omdat de staat de levens en bezittingen van mensen beschermt en mensen daardoor beter af zijn onder het gezag van een staat.³²

²⁹ John Rawls, *Lectures on the History of Political Philosophy*, red. Samuel Freeman (Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2007), 30-41.

³⁰ Lessnoff, *Social Contract Theory*, 1-25; Fred D'Agostino, Gerald Gaus, en John Trasher, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, s.v. "Contemporary Approaches to the Social Contract," laatst aangepast op 31 maart, 2017, <https://plato.stanford.edu/cgi-bin/encyclopedia/archinfo.cgi?entry=contractarianism-contemporary>.

³¹ Lessnoff, *Social Contract Theory*, 1-10.

³² Lessnoff, *Social Contract Theory*, 1-10.

De staat dient de problemen van de natuurtoestand dus op te lossen. Hierdoor is de staatsvorm die tot stand komt afhankelijk van de kenmerken van de natuurtoestand. Aangezien deze kenmerken kunnen verschillen, kunnen uit het sociaal contract meerdere soorten staten ontspringen (monarchie, aristocratie, democratie). Een natuurtoestand waarin er sprake is van een zeer ernstige oorlog zal eerder een autoritaire monarchie vereisen, daar waar een minder problematische natuurtoestand ook een minder sterke staat vereist.³³

Het volk en de hypothese

Zoals we gezien hebben is er in de natuurtoestand geen sprake is van een volk, maar enkel van een verzameling individuen. Hierdoor wordt de sociaal contract theorie ook wel gezien als een liberale theorie. Het volk ontstaat bij het sluiten van het contract, waarbij alle individuen zich verenigen in een geheel, de gemeenschap. Zij die deelnemen aan het contract zijn de burgers, en alle burgers samen vormen het volk.³⁴

Een ander kenmerk van de sociaal contract theorie heeft te maken met de historische nauwkeurigheid ervan. De fases van de natuurtoestand en het sociaal contract hebben niet daadwerkelijk plaatsgevonden in de geschiedenis. De sociaal contract theorie claimt echter ook niet een werkelijke historische weergave van het ontstaan van overheden te leveren. Het is een hypothetische theorie die aan de hand van een gedachte-experiment beargumenteert waarom mensen in een gemeenschap willen leven,³⁵ een staat dienen te gehoorzamen en wat het nut van die staat is.³⁶

³³ George Klosko, *History of Political Theory: An Introduction, Volume II: Modern* (Oxford: Oxford University Press, 2013), 119-123.

³⁴ Klosko, *History of Political Theory*, 70-82.

³⁵ D'Agostino, Gaus, en Trasher, "Contemporary Approaches."

³⁶ Lessnoff, *Social Contract Theory*, 11-25.

Relevantie

Het is de vraag waarom de sociaal contract theorie ons kan helpen het probleem met betrekking tot de IS-kinderen te laten begrijpen of op te lossen. De sociaal contract theorie gaat er niet van uit dat een politieke gemeenschap van nature bestaat, maar dat zij zichzelf sticht door middel van het sociaal contract. Hiermee kan je stellen dat politieke gemeenschappen volgens de sociaal contract theorie zelfconstituerend zijn: ze bepalen zelf de fundamentele beginselen van hun gemeenschap en wie ertoe behoort. Maar het belangrijkste is dat de sociaal contract theorie antwoorden levert op de eerder besproken filosofische vragen die de kern raken van het probleem met betrekking tot de IS-kinderen. Zo schetst de theorie hoe burgerschap ontstaat (zij die deelnemen aan het sociaal contract, zijn burgers van een staat) en burgerschap speelt een centrale rol bij het probleem met betrekking tot de IS-kinderen. Daarnaast geeft de theorie ook inzicht in de functie van de staat: mensen sluiten om bepaalde redenen het sociaal contract, en de functie van de staat volgt uit dit contract. We hebben gezien dat de Nederlandse regering (die de Staat vertegenwoordigt) het als zijn functie ziet om de nationale veiligheid te garanderen. In het verlengde daarvan stelt de sociaal contract theorie welke bevoegdheden een staat moet hebben om zijn eerder geschetst functie uit te voeren. Met betrekking tot de IS-kinderen zou je de vraag kunnen stellen of de Nederlandse Staat überhaupt de bevoegdheden heeft om het burgerschap van deze kinderen en hun moeders (officieus) in te trekken. En tenslotte bespreekt de theorie ook de individuele rechten die burgers hebben, hetgeen relevant is omdat de moeders van de IS-kinderen zich op hun individuele (grond)rechten beroepen. Doordat de sociaal contract theorie deze filosofische onderwerpen aansnijdt, kan zij naar mijn mening het probleem met betrekking tot de IS-kinderen verhelderen.

Vervolgens is het de vraag welke sociaal contract denkers het meest geschikt zijn om dit probleem bij de horens te vatten. Men zou, gezien de actualiteit van het probleem, uit kunnen gaan van meer recente sociaal contract denkers zoals John Rawls of David Gauthier. Ik heb echter gekozen voor meer klassieke denkers in de persoon van Thomas Hobbes (1588-1679), John Locke (1632-1704) en Jean-Jacques Rousseau (1712-1778). Bij deze denkers verwacht ik de sociaal contract theorie namelijk in zijn meest oorspronkelijke en onbewerkte vorm terug te vinden, waarmee zij het beste materieel leveren om ons specifieke vraagstuk te begrijpen dan wel op te lossen. Wanneer de focus op meer hedendaagse denkers zou

komen te liggen, bestaat het risico bij theorieën uit te komen die voortborduren op hetgeen klassieke(re) sociaal contract denkers eerder al geschreven hebben. Ook kunnen deze theorieën zich teveel aangepast hebben aan de hedendaagse politieke realiteit, waarmee het de vraag is of ze goed toepasbaar zijn op ons probleem.

Gedachte-experiment

In het bovenstaande is duidelijk geworden dat de sociaal contract theorie een hypothetisch denkmodel is, dat wil zeggen dat de twee fases van de theorie³⁷ niet daadwerkelijk hebben plaatsgevonden. Ook Nederland is niet ontstaan op basis van een sociaal contract. Wanneer we echter ons eigen gedachte-experiment uitvoeren en ons voorstellen dat Nederland wel ontstaan zou zijn middels een sociaal contract, kunnen wij proberen het probleem met betrekking tot de IS-kinderen te begrijpen of zelfs op te lossen. Om een antwoord te geven op de vraag welk licht de drie klassieke sociaal contract denkers (Hobbes, Locke en Rousseau) kunnen werpen op het probleem met betrekking tot de IS-kinderen, zal ik de theorie van alle drie de filosofen systematisch benaderen. Dit houdt in dat ik bij elke auteur de vier filosofische vragen zal stellen die ten grondslag liggen aan ons probleem: wat is de reden dat het sociaal contract wordt aangegaan en welke functie van de staat volgt daaruit (1), wat zijn de bevoegdheden van de staat (2), welke rechten hebben individuele burgers (3) en hoe zit het met burgerschap (4)? Aan de hand van de beantwoording van deze vier vragen zal ik uiteindelijk een antwoord formuleren op de hoofdvraag.

³⁷ De natuurtoestand en het sociaal contract.

Hoofdstuk 2: Burgerschap en Hobbes' angstaanjagende Leviathan

Thomas Hobbes (1588-1679) was een Engels politiek filosoof die leefde in een periode waarin Engeland verscheurd werd door interne strijd en burgeroorlogen. Hobbes zag dergelijke interne conflicten als catastrofaal voor de continuïteit van een staat. Daarnaast werd Hobbes beschouwd als een voorstander van de monarchie, waardoor hij ten tijde van de burgeroorlog in 1642 moest onderduiken in Frankrijk.³⁸ Hobbes stond ook bekend om zijn empirisme, materialisme en wetenschappelijke benadering van de politiek.³⁹

Om te kijken welk licht Hobbes kan schijnen op het probleem met betrekking tot de IS-kinderen, zal ik zijn theorie behandelen aan de hand van de vier eerder besproken vragen, namelijk wat de reden is dat het sociaal contract ontstaat, en wat bijgevolg de functie van de staat is, welke bevoegdheden heeft de staat om zijn functie uit te voeren, welke rechten individuen hebben en hoe burgerschap wordt gedefinieerd.

Materialisme

Hobbes schetst aan de hand van zijn visie op de menselijke natuur een hypothetische natuurtoestand. Hobbes is een materialist: alles wat gebeurt heeft zijn oorsprong in materie, en materie is de enige substantie die er is. Essentieel voor materie is dat het wordt bewogen, waardoor Hobbes zijn standpunt gekarakteriseerd wordt als *matter in motion* (materie beweegt zich).⁴⁰ Elke gebeurtenis is gegrond in de beweging van materiële dingen, en beweging wordt alleen veroorzaakt door andere beweging. Dit wordt ook wel mechanisme genoemd.⁴¹ Ook de mens is volledig materieel. Alle menselijke eigenschappen zoals denken, waarnemen, en verlangen zijn bewegingen in het lichaam. Door het waarnemen van zintuiglijke indrukken van de materiële wereld buiten ons (*sensations*) ontstaan er in het lichaam een kettingreactie die uiteindelijk leidt tot gedachten, gevoelens en verlangens.⁴²

Hobbes vat het als volgt samen:

³⁸ Deze burgeroorlog ontstond uit conflicten tussen de koning (en diens royalisten) en het parlement, en als royalist was Hobbes niet veilig voor de toorn van zijn tegenstanders.

³⁹ Stewart Duncan, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, s.v. "Thomas Hobbes," laatst aangepast op 27 januari, 2017, <https://plato.stanford.edu/entries/hobbes/>.

⁴⁰ Patricia Springborg, "Hobbes's materialism and Epicurean mechanism," *British Journal for the History of Philosophy* 24:5 (2016): 814-835, geraadpleegd op 22 mei, 2020, doi: 10.1080/09608788.2016.1212699.

⁴¹ Douglas Jesseph, "Hobbes and the method of natural science," in *The Cambridge Companion to Hobbes*, red. Tom Sorell (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 86-102.

⁴² Thomas Hobbes, *Leviathan: of de samenstelling, vorm en macht van een kerkelijke en wereldlijke staat*, red. Wessel Krul (Amsterdam: Boom, 2010), 17-28.

De oorsprong van al onze gedachten is wat we de waarneming noemen. Want niemand kan iets in gedachten hebben, dat zich niet eerst in zijn geheel of bij gedeelten aan zijn zintuigen heeft meegedeeld. Alle verdere gedachten komen uit deze oorsprong voort. [...] De waarneming wordt veroorzaakt door de druk die het uitwendige lichaam of object uitoefent op het daarop gerichte orgaan, hetzij direct, zoals bij het proeven en voelen, hetzij indirect, zoals bij het zien, horen en ruiken.⁴³

Passies, zelfbehoud en macht

Uit de materialistische natuur van de mens volgt dat de mens verlangens heeft, ook wel passies genoemd. Passies zijn interne bewegingen van het lichaam die hun grond kennen in materiële oorzaken. Voorbeelden van passies zijn honger, dorst, geluk en zelfbehoud, en laatstgenoemde is een van de sterkste passies van de mens.⁴⁴ Om zijn passies te bevredigen, heeft de mens bepaalde middelen nodig. Hobbes noemt het beschikken over deze middelen macht. Het gaat hier niet om politieke macht, maar om kracht, intelligentie en rijkdom.⁴⁵ Omdat iedereen altijd zijn passies wil bevredigen, is macht een onophoudelijk streven van de mens. Daarnaast is de mens een rationeel wezen: ieder persoon wil datgene wat in zijn belang is (realiseren van zijn passies) en hij is in staat is om beredeneren wat de beste manier is om dit te bereiken. Ook zijn mensen grotendeels gelijk qua fysieke en intellectuele vermogens: ieder mens is ongeveer even sterk en slim.⁴⁶ Hobbes zegt het zelf als volgt:

De natuur heeft alle mensen in gelijke mate met lichamelijke en geestelijke vermogens bedeed. Soms komt het weliswaar voor dat iemand duidelijk sterker van lichaam of sneller van geest is dan anderen, maar alles bij elkaar genomen is het verschil tussen mensen onderling toch niet zo aanzienlijk, dat iemand op grond daarvan enig voorrecht kan opeisen waarop de ander niet even goed aanspraak kan maken.⁴⁷

⁴³ Hobbes, *Leviathan*, 17.

⁴⁴ Amy M. Schmitter, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, s.v. "17th and 18th Century Theories of Emotions," laatst aangepast op 15 oktober, 2010, <https://plato.stanford.edu/entries/emotions-17th18th/>.

⁴⁵ Hobbes, *Leviathan*, 43-52, 67-84.

⁴⁶ Hobbes, *Leviathan*, 55-66, 95-100.

⁴⁷ Hobbes, *Leviathan*, 95.

Tenslotte is de mens enigszins egoïstisch. Mensen zijn niet perse uit op het beschadigen van anderen, maar zullen altijd eerst hun eigen verlangens willen realiseren. Dit psychologische egoïsme valt te koppelen aan de eerder genoemde rationaliteit, het gegeven dat iemand wil wat in zijn belang is en kan beredeneren hoe dit te bereiken.⁴⁸

De natuurtoestand

De mens is vanuit zijn passies dus gericht op macht. Het is echter de vraag wat dit te maken heeft met het ontstaan van het sociaal contract en de daaruit volgende functie van de staat. Dit wordt duidelijk aan de hand van Hobbes' begrip van de natuurtoestand, een situatie zonder politieke autoriteit (staat) die de orde handhaaft.⁴⁹

De middelen om passies te bevredigen zijn in de natuurtoestand schaars, hetgeen ertoe leidt dat mensen elkaars concurrenten worden omdat ze elkaar beschouwen als obstakels bij het verkrijgen van macht. De natuurlijke gelijkheid zorgt ervoor dat iedereen gelijke hoop heeft om deze machtsmiddelen te verkrijgen, waardoor mensen uiteindelijk met elkaar gaan wedijveren om deze middelen. Wedijver is op dit punt rationeel, omdat het de manier is voor een persoon om zijn verlangens te verwezenlijken.⁵⁰

In de natuurtoestand zorgt het verlangen naar zelfbehoud (een van de sterkste passies van de mens) er daarnaast voor dat mensen elkaar gaan wantrouwen, omdat iedereen het leven van een persoon kan bedreigen. Elk mens heeft het recht om met al zijn kracht zijn leven te verdedigen: dit is het natuurrecht.⁵¹ De beste manier voor een persoon om zijn zelfbehoud in een situatie van strijd te garanderen, is door de ander een slag voor te zijn en aan te vallen voordat iemand hij of zij zelf aangevallen wordt. In Hobbes' woorden:

Het gevolg van dit wederzijds wantrouwen is dat er geen redelijker manier bestaat waarop iemand zich in veiligheid kan brengen dan door de ander een slag voor te zijn. Dit wil zeggen, door zich met geweld of list meester te maken van de persoon van zo veel mogelijk mensen, net zolang tot hij geen andere macht meer ziet die groot genoeg is om hem in gevaar te

⁴⁸ Rawls, *Lectures*, 41-48; Bernard Gert, "Hobbes's psychology," in *The Cambridge Companion to Hobbes*, red. Tom Sorell (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 157-172.

⁴⁹ Laurence Berns, "Thomas Hobbes," in *History of Political Philosophy: Third Edition*, red. Leo Strauss en Joseph Cropsey (Chicago: The University of Chicago Press, 1987), 396-407.

⁵⁰ Hobbes, *Leviathan*, 95-100; Klosko, *History of Political Theory*, 57-63.

⁵¹ Hobbes, *Leviathan*, 95-110.

brengen. Dit is niet meer dan zijn eigen lijfsbehoud vereist, en wordt algemeen toelaatbaar geacht.⁵²

Naast wedijver en wantrouwen speelt ook glorie (ook wel reputatie of trots genoemd) een rol. Glorie zijn de ideeën die anderen hebben over de macht van een persoon, waarmee het een vorm van macht is omdat mensen zich sneller zullen aansluiten bij een sterk persoon. Door glorie kunnen mensen hun eigen naam hoog houden, waarmee ze makkelijker hulp op de been krijgen.⁵³

Oorlog van allen tegen allen

Wedijver zorgt ervoor dat mensen elkaar bestrijden om macht, vanwege wantrouwen zullen mensen elkaar aanvallen om hun zelfbehoud te garanderen en glorie zorgt ervoor dat mensen anderen zullen beschadigen omwille van hun reputatie. Deze drie oorzaken leiden tot een oorlog van allen tegen allen, een situatie waarin mensen elkaar proberen "te doden, te onderwerpen, te overtreffen of te verdrijven"⁵⁴ en waarin er een constante dreiging van geweld is.⁵⁵ Niemand is zijn leven zeker: iedereen kan op elk moment een brute dood sterven. In deze situatie is alles toegestaan: in de natuurtoestand zijn er geen wetten waardoor iedereen het recht heeft om alles te doen wat hij kan (het recht op alles), zonder dat er een staat is die de orde handhaaft. Geen enkele handeling valt aan te merken als rechtvaardig of onrechtvaardig: deze begrippen ontstaan namelijk alleen in relatie tot wetten.⁵⁶ Mensen hebben ook geen eigendom in de natuurtoestand: een persoon kan namelijk alles van een ander afpakken als hij daar sterk genoeg voor is.⁵⁷ In de oorlogsstaat zijn "kracht en list de twee kardinale deugden."⁵⁸

⁵² Hobbes, *Leviathan*, 96-97.

⁵³ Hobbes, *Leviathan*, 67-77, 95-100.

⁵⁴ Hobbes, *Leviathan*, 78.

⁵⁵ Rawls, *Lectures*, 41-48.

⁵⁶ Onrechtvaardige handelingen zijn handelingen die tegen de wet ingaan, en rechtvaardige handelingen zijn in overeenstemming met de wet. Waar geen wet is, kan ook geen sprake kan zijn van (on)rechtvaardigheid.

⁵⁷ Hobbes, *Leviathan*, 77-84, 95-110.

⁵⁸ Hobbes, *Leviathan*, 99.

Het belangrijkste kenmerk van de natuurtoestand is het ontbreken van een staat die de orde handhaaft. Mensen in de natuurtoestand zijn vrij in de natuurlijke zin van het woord: iemand kan alles doen wat binnen zijn mogelijkheden ligt zonder daarbij gehinderd te worden. Door de natuurlijke gelijkheid van de mens is niemand sterk genoeg om de oorlog van allen tegen allen op eigen kracht te beëindigen, hetgeen ervoor zorgt dat deze oorlog voort zal woekeren.⁵⁹ Of, zoals Hobbes het zegt: "Als het om lichaamskracht gaat, is de zwakste nog altijd sterk genoeg om de sterkste te doden, hetzij door heimelijke list en lagen, hetzij door samen te werken met anderen die in hetzelfde gevaar verkeren als hij."⁶⁰

De natuurwetten en het sociaal contract

In de natuurtoestand worden de levens van mensen bedreigd omdat er geen staat is die de veiligheid van mensen waarborgt en de oorlog beëindigt. Dit maakt het voor de mens rationeel om de natuurtoestand te verlaten en vrede te sluiten. Dit gebeurt aan de hand van de natuurwetten, die voorschriften van de rede zijn.⁶¹ In de natuurtoestand laten mensen zich (te) vaak leiden door hun passies, hetgeen tot oorlog leidt. De natuurwetten daarentegen zijn rationeel in die zin dat ze stellen wat noodzakelijk is wil een persoon overleven, hetgeen in het belang van mensen is. De natuurwetten zijn geen juridische wetten, maar geboden van God die als Schepper de natuurwetten heeft gemaakt.⁶²

Er zijn verschillende natuurwetten, en Hobbes beschrijft de eerste en fundamentele wet als volgt: "Dientengevolge is het een voorschrift of algemene regel van de rede, dat iedereen naar vrede moet streven, zolang hij de hoop heeft dat zij bereikt kan worden, en dat hij, als zij onbereikbaar is, alle middelen en voordelen van de oorlog mag opzoeken en gebruiken."⁶³

⁵⁹ Hobbes, *Leviathan*, 95-110.

⁶⁰ Hobbes, *Leviathan*, 96.

⁶¹ Hobbes, *Leviathan*, 100-110.

⁶² Rawls, *Lectures*, 54-62.

⁶³ Hobbes, *Leviathan*, 100.

De tweede natuurwet stelt dat iemand zijn recht op alles neer moet leggen, als anderen ook bereid zijn daartoe. Deze wet moet voorkomen dat iedereen alles kan doen wat hij wil (recht op alles). Uiteindelijk ontstaat het sociaal contract, waarbij alle individuen een overeenkomst met elkaar sluiten aan de hand waarvan zij zich verenigen in een geheel. Dit geheel wordt ook wel gemeenschap of staat genoemd, en iedereen draagt zijn rechten over aan de staat. Er wordt een persoon of vergadering aangewezen die de staat belichaamt, en deze persoon is de soeverein. Het contract verplicht de contractanten deze soeverein te gehoorzamen.⁶⁴

Het sociaal contract ontstaat dus om het zelfbehoud van de mensen te garanderen; in de natuurtoestand ontbreekt het aan vrede en veiligheid. Uit het sociaal contract ontspringt een staat, en de soeverein die de staat vertegenwoordigt heeft als functie het verzekeren van de vrede en veiligheid binnen de gemeenschap. Hobbes impliceert sterk dat alleen mannen deelnemen aan het sociaal contract: hij stelt dat staten gesticht worden door mannen, en staten zijn het gevolg van het contract.⁶⁵ Hobbes gaat hier verder niet heel specifiek op in, maar duidelijk is dat zich in de staat ook vrouwen bevinden. Dit zou betekenen dat mannen, als gezinshoofd, het contract afsluiten namens hun vrouwen.

De derde natuurwet stelt dat iedereen gesloten overeenkomsten moet respecteren, hetgeen er voor moet zorgen dat het contract wordt nageleefd (het contract is alleen effectief als iedereen het respecteert). Er zijn nog andere natuurwetten (negentien in totaal), waaronder het vergeven van eerdere misdaden en het erkennen van anderen als gelijken.⁶⁶

Wat opvallend is aan Hobbes' uiteenzetting van de natuurwetten, is de verhouding tussen passies en rede. De rede speelt een essentiële rol bij het verlaten van de natuurtoestand, waarbij mensen tegelijkertijd deze rede lijken te gebruiken. Dit is echter niet het geval in de natuurtoestand zelf, waar een oorlog ontstaat op basis van de passies van mensen. Wat opvalt is dat mensen zich dus niet altijd laten leiden door de rede, maar dat deze ook overvleugeld kan worden door passies.

⁶⁴ Hobbes, *Leviathan*, 100-122, 129-133.

⁶⁵ Thomas Hobbes, *On the Citizen*, red. Richard Tuck en Michael Silverthorne (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 107-114.

⁶⁶ Hobbes, *Leviathan*, 110-122.

Er is nog een aantal belangrijke kenmerken van Hobbes' sociaal contract. Ieder individu behoudt namelijk zijn natuurrecht, het recht om zichzelf te verdedigen. Ook is Hobbes' sociaal contract geen overeenkomst tussen burgers en staat, maar een contract tussen burgers onderling waaruit een staat voortkomt.⁶⁷ Daarnaast is er in de natuurtoestand nog geen volk, maar enkel een verzameling individuen. Door het contract verenigen de individuen zich in een geheel, de staat, en de soeverein vertegenwoordigt dit geheel. De onderdanen vormen gezamenlijk het volk.⁶⁸ Hobbes beschrijft een fusie tussen het volk en de soeverein, waarmee elke handeling van de soeverein een handeling van het volk is:

Het is een ware eenwording van hen allen, in een en dezelfde persoon, die tot stand komt door een overeenkomst van iedereen met iedereen, alsof iedereen tegen ieder ander zegt: Ik autoriseer deze man of deze vergadering, en sta mijn recht om mijzelf te besturen aan hem af, op voorwaarde dat jullie ook je recht aan hem afstaan, en op dezelfde manier al zijn handelingen autoriseren.⁶⁹

Leviathan, de afschrikwekkende soeverein

Het sociaal contract ontstaat dus omdat mensen hun zelfbehoud willen garanderen, en het is de functie van de staat om de vrede en veiligheid te waarborgen. Veiligheid draait niet enkel om het beschermen van de burgers, maar houdt ook in dat burgers de middelen hebben om een gelukkig leven te leiden (welvaart).⁷⁰ Om zijn functie te kunnen uitoefenen, krijgt de staat zeer veel bevoegdheden. De vertegenwoordigende soeverein maakt de wetten, voert ze uit en beslecht conflicten. Hij benoemt zijn eigen ambtenaren, beslist over oorlogszaken en bepaalt welke denkbeelden in strijd zijn met de vrede en veiligheid. Ook kent hij eigendom toe en bepaalt hij wanneer personen beloond of bestraft worden. Daarnaast mag de soeverein mensen die een bedreiging vormen voor de vrede verbannen uit de staat.⁷¹ Alle macht van de soeverein is gericht op het behouden van vrede en veiligheid, en doordat hij geen onderdeel is van het contract wordt zijn macht ook niet beperkt door het contract. Hobbes' staat is hiermee een (vrij) absolute staat.⁷²

⁶⁷ Hobbes, *Leviathan*, 100-110, 129-133.

⁶⁸ Hobbes, *Leviathan*, 100-122, 129-133.

⁶⁹ Hobbes, *Leviathan*, 132.

⁷⁰ Hobbes, *On the Citizen*, 142-152.

⁷¹ Klosko, *History of Political Theory*, 91-106; Hobbes, *Leviathan*, 229-236.

⁷² Rawls, *Lectures*, 73-84.

De soeverein kan door zijn handelen het contract nooit verbreken, noch kunnen de burgers hem afzetten. Ook kan de soeverein zijn onderdanen nooit onrecht aandoen: zijn handelingen zijn namelijk ook handelingen van de burgers. Wanneer mensen in opstand komen tegen een 'onrechtmatige' beslissing van de soeverein, komen ze feitelijk in opstand tegen zichzelf. De bevoegdheden van de soeverein zijn daarnaast ondeelbaar en onvervreemdbaar: ze komen enkel aan hem toe en hij kan geen afstand doen van zijn rechten.⁷³

Hobbes noemt zijn machtige staat *Leviathan*, hetgeen de titel van het boek verklaart. In de christelijke traditie staat Leviathan voor een groot zeemonster. Hobbes beoogt een staat die zo sterk en machtig is, dat hij zijn burgers angst en ontzag inboezemt, zoals een monster dat ook doet. Dit moet voorkomen dat onderdanen in opstand komen, waardoor de vrede en veiligheid binnen een staat gegarandeerd worden.⁷⁴

Hobbes beschrijft hier naar mijn mening een radicale oplossing voor de problemen van de natuurtoestand: de enige manier waarop de oorlog beëindigd kan worden, is aan de hand van een absolute staat. Hiermee impliceert Hobbes dat mensen moeten kiezen tussen ofwel een problematische natuurtoestand, ofwel een absolute staat; alle tussenliggende opties worden uitgesloten. Het is de vraag of dit terecht is.

Ondanks alles is Hobbes' Leviathan geen compleet ongebonden macht. Zo mag de staat, op basis van het natuurrecht, een onderdaan nooit iets bevelen dat diens zelfbehoud schaadt. Daarnaast moet de soeverein de natuurwetten respecteren. De civiele wetten van de soeverein moeten in het verlengde van de natuurwetten liggen: zo mag een soeverein zijn onderdanen nooit onterecht straffen. Dit zijn geen verplichtingen van de soeverein ten opzichte van zijn onderdanen, maar ten opzichte van God, de auteur van de natuurwetten. Wanneer de soeverein de natuurwetten overtreedt, wacht hem een afrekening in het hiernamaals. Ook beschouwt Hobbes het als de taak van de soeverein om het welzijn van

⁷³ Hobbes, *Leviathan*, 133-141, 247-261.

⁷⁴ Johan Tralau, "Leviathan, the Beast of Myth," in *The Cambridge Companion to Hobbes's Leviathan*, red. Patricia Springborg (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 61-77.

het volk te vergroten omdat een welvarend volk minder snel in opstand zal komen.⁷⁵

De staat kan een monarchie, aristocratie of democratie zijn. In elk van deze vormen heeft de staat dezelfde bevoegdheden, "maar zij zijn niet even goed toegerust om de vrede en veiligheid van hun bevolking te verzekeren, het doel waartoe zij zijn ingesteld."⁷⁶ Hobbes prefereert de monarchie, omdat dan slechts een persoon beslist. In een democratie of aristocratie kan discussie en verdeeldheid ontstaan over het staatsbeleid.⁷⁷

Individuele rechten

Zoals gezegd krijgt Hobbes' Leviathan zeer veel bevoegdheden. Hobbes ziet individuele rechten als obstakels voor het functioneren van de staat. Door burgers weinig tot geen rechten te geven, wil Hobbes ervoor zorgen dat de staat zijn taak effectief kan uitvoeren en dat er geen interne strubbelingen ontstaan.⁷⁸ Mensen mogen niet in verzet te komen tegen de soeverein (dit bedreigt de interne vrede en veiligheid) en de soeverein mag ook niet afgezet of gedood worden.⁷⁹ In de staat zijn onderdanen vrij in die zin dat ze alles kunnen doen waar de wetten van de soeverein niets over zeggen.⁸⁰ Het enige recht dat individuen hebben is het natuurrecht, omdat zij alle anderen rechten overdragen. Mensen hebben wel eigendommen, maar de soeverein mag dit zich toe-eigenen als hij dat nodig acht, waarmee het recht op eigendom niet absoluut is.⁸¹ Hobbes impliceert hier een tegenstelling tussen vrede/veiligheid en individuele rechten: deze rechten belemmeren de staat in zijn functioneren. Het is echter de vraag of deze tegenstelling terecht is: je kan individuele rechten ook inzetten om de vrede juist te handhaven. Denk aan het recht op leven dat mensen verbiedt anderen aan te vallen, of een recht op eigendom dat stelen niet toestaat. En zullen de contracten geen rechten willen hebben die hun zelfbehoud garandeert, iets dat in de natuurstaat juist onzeker was?

⁷⁵ Hobbes, *Leviathan*, 159-169, 229-236, 247-261; Tom Sorell, "Hobbes's Moral Philosophy," in *The Cambridge Companion to Hobbes's Leviathan*, red. Patricia Springborg (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 136-144.

⁷⁶ Hobbes, *Leviathan*, 143.

⁷⁷ Hobbes, *Leviathan*, 141-151.

⁷⁸ Klosko, *History of Political Theory*, 91-106.

⁷⁹ Lucien Jaume, "Hobbes and the Philosophical Sources of Liberalism," in *The Cambridge Companion to Hobbes's Leviathan*, red. Patricia Springborg (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 199-205.

⁸⁰ Hobbes, *Leviathan*, 159-169.

⁸¹ Klosko, *History of Political Theory*, 91-106.

Burgerschap

Burgerschap ontstaat volgens Hobbes aan de hand van het sociaal contract: zij die zich na het afsluiten van het sociaal contract onder het gezag van de staat bevinden, zijn de burgers. Zoals we eerder zagen wordt het sociaal contract afgesloten door mannen, maar bevinden zich onder de burgers ook vrouwen. Het zijn van een burger houdt in dat iemand onderdeel is van het geheel dat de staat heet, en daarmee verplicht is de soeverein te gehoorzamen. Een burger mag zichzelf echter te allen tijde verdedigen. Een persoon die niet wil deelnemen aan het contract maakt geen onderdeel uit van de gemeenschap en is geen burger.⁸² Het burgerschap van een persoon kan beëindigd worden wanneer de soeverein hem toestaat in een ander land te gaan leven. Ook kan de soeverein mensen verbannen als deze de vrede en veiligheid bedreigen, hetgeen gebeurt als mensen de heerschappij van de soeverein niet erkennen of deze ondermijnen. Ook burgers die oorlog voeren tegen de staat mogen verbannen worden, evenals burgers die zonder toestemming onder het gezag van een andere heerser gaan leven. Verbanning beëindigt het burgerschap. Tenslotte is een persoon niet langer onderdaan als de staat waarin hij leeft veroverd wordt door een buitenlandse mogendheid.⁸³

⁸² Hobbes, *Leviathan*, 110-122, 159-169.

⁸³ Hobbes, *On the Citizen*, 91-101, 153-168.

Hoofdstuk 3: Individuele burgerrechten en Locke's Limited Government

John Locke (1632-1704) was een Engelse filosoof die belangrijke bijdragen heeft geleverd aan de politieke filosofie en kenleer. Locke was empirist, protestant en tegenstander van de (absolute) katholieke monarchie die Engeland overheerste ten tijde van de Glorious Revolution.⁸⁴ Locke's revolutionaire politieke ideeën zorgden ervoor dat hij Engeland in 1683 moest ontvluchten, en hij schreef zijn belangrijkste politieke werk, *Two Treatises of Government*, dan ook in ballingschap.⁸⁵

Om te kijken in hoeverre Locke een oplossing kan bieden voor het probleem met betrekking tot de IS-kinderen, zal ik ook zijn theorie behandelen aan de hand van de eerder besproken deelonderwerpen, te weten de reden waarom mensen het sociaal contract aangaan en de daaruit volgende functie van de staat, de bevoegdheden van de staat, individuele rechten en burgerschap.

Natuurlijke vrijheid en gelijkheid

Ook Locke schetst een hypothetische natuurtoestand waarin mensen vrij en gelijk zijn. Hij zet zich hiermee af tegen het politiek absolutisme van Robert Filmer, volgens wie mensen van nature onderdaan zijn omdat zij, als ze geboren worden, al onderworpen zijn aan de absolute macht van een monarch.⁸⁶ Volgens Filmer is een monarch door God aangewezen om te heersen, waardoor de monarch de absolute macht heeft en zijn de onderdanen niet vrij noch gelijk. Locke is, in tegenstelling tot Filmer, niet van mening dat politieke autoriteit ontstaat door een goddelijke aanwijzing, maar aan de hand van de individuele toestemming van het sociaal contract.⁸⁷ Mensen worden niet geboren in een afhankelijke relatie ten opzichte van hun vorst, maar God heeft alle mensen gelijk geschapen. Mensen zijn gelijk in die zin dat niemand van nature onderworpen is aan de macht van een ander.⁸⁸

⁸⁴ Revolutie van protestanten waarin de zittende katholieke vorst vervangen werd door Willem III.

⁸⁵ William Uzgalis, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, s.v. "John Locke," laatst aangepast op 1 mei, 2018, <https://plato.stanford.edu/entries/locke/>.

⁸⁶ John Locke, *Two Treatises of Government*, red. Peter Laslett (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), 141-143.

⁸⁷ Cesare Cuttica, "Filmer's Patriarcha (1680): Absolute Power, Political Patriarchalism and Patriotic Language," in *Patriarchal Moments: Reading Patriarchal Texts*, red. Cesare Cuttica en Gaby Mahlberg (London: Bloomsbury Academic, 2016), 65-72, <http://dx.doi.org/10.5040/9781472589163.ch-009>; Herbert H. Rowen, "A Second Thought on Locke's First Treatise," *Journal of the History of Ideas*, Vol. 17, No. 1 (1956): 130-132, <https://www.jstor.org/stable/2707691>.

⁸⁸ Locke, *Two Treatises*, 141-143, 157-165.

Locke vat het zelf als volgt samen: “Man has a natural freedom [...] since all that share in the same common Nature, Faculties and Powers, are in Nature equal, and ought to partake in the same common Rights and Priviledges.”⁸⁹

De natuurtoestand en de natuurwet

Mensen zijn van nature vrij en gelijk, maar God heeft de mensheid ook voorzien van de rede en van een sterk verlangen naar zelfbehoud.⁹⁰ Deze eigenschappen zijn essentieel om te begrijpen wat volgens Locke de functie van de staat is. In de natuurtoestand worden mensen gereguleerd door de natuurwet, een door God gecreëerde wet die voor alle redelijke wezens (zoals de mens) geldt.⁹¹ Locke beschrijft de natuurwet als volgt: “The state of nature has a Law of Nature to govern it, which obliges every one: And Reason, which is that Law, teaches all Mankind, who will but consult it, that being all equal and independent, no one ought to harm another in his Life, Health, Liberty of Possesions.”⁹²

In de natuurtoestand beschikt de mens over natuurlijke vrijheid, maar door de natuurwet kan hij niet alles doen wat hij wil. Een persoon dient zowel zijn eigen voortbestaan als dat van de gehele mensheid te behouden, waardoor een persoon anderen niet mag beschadigen. De natuurwet is geen strikt juridische wet, maar eerder een morele wet die zwaarwegende morele waarheden bevat die voor iedereen in de natuurtoestand gelden.⁹³ Als zodanig bevat deze wet natuurlijke rechten, hetgeen belangrijke morele plichten zijn. Ieder persoon heeft een natuurlijk recht op leven, vrijheid en bezit, en een ander mag deze rechten niet schaden.⁹⁴

⁸⁹ Locke, *Two Treatises*, 190.

⁹⁰ Locke, *Two Treatises*, 204-205.

⁹¹ Locke, *Two Treatises*, 270-271.

⁹² Locke, *Two Treatises*, 271.

⁹³ Locke, *Two Treatises*, 270-271; Alex Tuckness, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, s.v. “Locke’s Political Philosophy,” laatst aangepast op 11 januari, 2016, <https://plato.stanford.edu/cgi-bin/encyclopedia/archinfo.cgi?entry=locke-political>.

⁹⁴ C. Fred Alford, *Narrative, Nature and the Natural Law: From Aquinas to International Human Rights* (New York: Palgrave MacMillan, 2010), 123-127, <https://doi-org.ru.idm.oclc.org/10.1057/9780230106727>.

Locke beschrijft de natuurtoestand als een situatie van betrekkelijke vrede en veiligheid, waarin mensen samenleven onder het gezag van de natuurwet, zonder dat er een gedeelde politieke autoriteit (staat) is die hen regeert. Mensen beschikken over natuurlijke vrijheid en zijn gelijk omdat geen enkel persoon onderworpen is aan de macht van een ander. Bezit ontstaat wanneer een persoon zijn eigen arbeid mengt met middelen uit de natuur.⁹⁵

Op dit punt komen enkele verschillen tussen Locke en Hobbes naar voren. Zo is Locke's natuurtoestand niet meteen een oorlogssituatie, hetgeen bij Hobbes wel zo is, maar een relatief vredige situatie. Ook mogen mensen in de Hobbesiaanse natuurtoestand alles doen wat in hun macht ligt, hetgeen bij Locke niet zo is omdat de natuurwet het handelen van mensen begrenst. Locke en Hobbes delen echter wel de stelling dat mensen van nature vrij en gelijk zijn.

In de natuurtoestand moet de natuurwet gehandhaafd worden, en hier ontstaan problemen. In de natuurtoestand is er namelijk geen politieke autoriteit die de wet handhaaft. In plaats daarvan heeft elk persoon het recht om de natuurwet te handhaven. Zij die de natuurwet overtreden worden bestraft, maar mensen moeten hierbij onpartijdig en beheerst te werk gaan.⁹⁶ En precies hier gaat het fout: omdat mensen partijdig zijn (ze verkiezen eigenbelang), zich laten leiden door wraakgevoelens en de natuurwet verschillend interpreteren ontstaan er problemen. Dit zal leiden tot onenigheid en zelfs strijd. Uiteindelijk zal een oorlogssituatie ontstaan waarin de levens, vrijheden en bezittingen van mensen onzeker zijn, omdat er geen staat is die de conflicten beslecht en de oorlog kan beëindigen. Ook Locke's natuurtoestand is een hypothetisch gedachte-experiment, maar hij benadrukt wel dat sommige volkeren zich in een soort van natuurtoestand bevinden, zoals de Indianen in Amerika.⁹⁷

Het sociaal contract en de vorming van een staat

In de natuurtoestand ontbreekt het volgens Locke dus aan een gedeelde politieke autoriteit, een neutrale scheidsrechter die de natuurwet handhaaft, conflicten beslecht en de levens, vrijheden en bezittingen van mensen beschermt. Dit is de reden waarom mensen de natuurtoestand verlaten aan de hand van het sociaal contract. Ieder individu komt tot een overeenkomst met ieder ander individu, waarbij iedereen zich verenigt in een geheel, de

⁹⁵ Robert A. Goldwin, "John Locke," in *History of Political Philosophy: Third Edition*, red. Leo Strauss and Joseph Cropsey (Chicago: The University of Chicago Press, 1987), 476-485; Locke, *Two Treatises*, 269, 285-288.

⁹⁶ Locke, *Two Treatises*, 271-274.

⁹⁷ Locke, *Two Treatises*, 274-279; Goldwin, "John Locke," 476-485.

gemeenschap. Ieder persoon draagt vervolgens zijn recht om de natuurwet te handhaven over aan deze gemeenschap, waarmee ieder individu door middel van toestemming de gemeenschap machtigt om wetten te maken voor hem en voor alle andere burgers, en iedereen moet deze wetten naleven. De gemeenschap beschermt de burgers en zij heeft de politieke macht om wetten te maken en te handhaven.⁹⁸ Locke beschrijft politieke macht als volgt: "Political Power then I take to be a Right of making Laws with Penalties of Death, and consequently all less Penalties, for the Regulating and Preserving of Property,⁹⁹ and of employing the force of the Community, in the Execution of such Laws, and in the defence of the Common-wealth from Foreign Injury, and all this only for the Publick Good."¹⁰⁰

Het verlaten van de natuurtoestand voor de gemeenschap is een rationele daad. Daar waar de levens, vrijheden en bezittingen van mensen in de natuurtoestand onzeker waren, worden deze in de gemeenschap beschermd, waardoor mensen beter af zijn.¹⁰¹

Locke is niet altijd duidelijk over de deelnemers aan het sociaal contract, maar geeft wel bepaalde aanwijzingen. Het sociaal contract wordt afgesloten door rationele mensen. De menselijke rede is bij geboorte echter nog niet volledig ontwikkeld; dat is pas het geval als iemand volwassen is.¹⁰² Totdat een kind volwassen, moeten de ouders het begeleiden en verzorgen.¹⁰³ Kinderen zijn niet in staat een sociaal contract af te sluiten, aangezien dit bij uitstek een rationele daad is. Alleen rationele, volwassen personen kunnen deelnemen aan het contract.

Ook bij Locke's weergave van het sociaal contract vallen enkele dingen op. Zo delen Locke en Hobbes de notie van het sociaal contract als een overeenkomst tussen individuen. Bij Hobbes worden echter alle rechten overgedragen door middel van het contract, terwijl bij Locke mensen enkel het recht om de (natuur)wet te handhaven afstaan. Daarnaast springt bij beide auteurs de rol van de rede in het oog. Bij Locke is het verlaten van de natuurtoestand een rationele daad, en bij Hobbes leiden de rationele natuurwetten de mens naar vrede. Hiermee zien beiden de overgang van de natuurtoestand naar de gemeenschap

⁹⁸ Locke, *Two Treatises*, 323-325, 330-333.

⁹⁹ Bij Locke betekent de algemene term eigendom (*property*) alles wat een persoon toekomt, dus niet alleen materiële bezittingen, maar ook de rechten op leven en vrijheid.

¹⁰⁰ Locke, *Two Treatises*, 268.

¹⁰¹ Rawls, *Lectures*, 103-109, 122-131.

¹⁰² Het gaat erom dat een persoon kan leven volgens de rede, hetgeen alleen kan als zijn rede volledig ontwikkeld is. Locke stelt dat dit normaal gesproken rond het 21^e levensjaar is, maar dit kan ook eerder zijn.

¹⁰³ Locke, *Two Treatises*, 304-307.

als een vooruitgang, een vooruitgang die ontstaat doordat mensen geleid worden door de rede.

Het soevereine volk

Burgers verenigen zich in een gemeenschap en vormen samen het volk, en het volk is de soevereine macht aan wie het recht toekomt om wetten te maken en te handhaven. Het soevereine volk roept vervolgens een staat in het leven omwille van een bepaald doel, namelijk de veiligheid van de bevolking. Meer concreet genomen houdt dit in dat het de functie van de staat is om de wet te handhaven, conflicten te beslechten en de levens, vrijheden en bezittingen van de bevolking te garanderen, hetgeen allemaal ontbreekt in de natuurtoestand.¹⁰⁴ Locke's sociaal contract is geen contract tussen burgers en staat, maar een contract tussen burgers onderling waaruit een staat voortkomt. Elke vorm van legitieme politieke autoriteit kent hiermee zijn grond in een wederzijdse overeenkomst gebaseerd op individuele instemming.¹⁰⁵

Het soevereine volk geeft (een deel van) zijn machten in bruikleen aan de staat, zodat deze zijn functie kan vervullen. De staat kan geen absolute monarchie zijn, omdat een absolute monarch alles kan doen wat hij wil, zoals het aantasten van de rechten van zijn onderdanen. Hiermee zijn de onderdanen terug in de natuurtoestand waarin hun levens, vrijheden en bezittingen onzeker zijn. Locke is het op dit punt niet eens met Hobbes, voor wie de absolute staat de enige oplossing voor de problematische natuurtoestand is.¹⁰⁶

Wetgevende macht

Om de rechten van individuele burgers te beschermen, trekt Locke de staat uiteen in een wetgevende en een uitvoerende macht. Het soevereine volk leent het recht om wetten te maken aan een vergadering of persoon die als volksvertegenwoordiger wetten maakt, hetgeen de wetgevende macht is. De wetten moeten gericht zijn op de bescherming van het volk en het algemeen welzijn, en de wetten moeten in het verlengde van de natuurwet liggen. De wetgevende macht beslist op basis van een meerderheid aan stemmen.

¹⁰⁴ Locke, *Two Treatises*, 282-284, 323-325, 352-354.

¹⁰⁵ Rawls, *Lectures*, 103-109, 122-131.

¹⁰⁶ Locke, *Two Treatises*, 326-328; Rawls, *Lectures*, 103-109, 135-137.

Op deze manier zijn mensen volgens Locke vrij: ze leven volgens wetten die ze zelf, door middel van representatie, gemaakt hebben. De wetgevende macht is superieur aan de uitvoerende macht, maar het volk (de mensen die leven in de politieke gemeenschap) blijft de ultieme soeverein.¹⁰⁷ Zolang de wetgevende macht haar taak uitvoert is haar autoriteit legitiem, maar wanneer zij deze taak verwaarloost¹⁰⁸ mag het volk de wetgevende macht wijzigen of zelfs ontbinden: “There can be but one supreme power, which is the Legislative, to which all the rest are and must be subordenate, yet the Legislative being only a Fiduciary Power to act in certain ends, there remains still in the People a Supreme Power to remove or alter the Legislative, when they find the Legislative act contrary to the trust reposed in them.”¹⁰⁹

Uitvoerende macht

De uitvoerende macht krijgt van het volk het recht om de wetten te handhaven. De uitvoerende macht mag zelf geen wetten maken, mag de wetgevende macht niet wijzigen en mag alleen handelen op basis van bestaande wetten. Zij handhaaft de wet, beslecht conflicten en neemt beslissingen over oorlogszaken. Daarnaast beschikt de uitvoerende macht over de zogeheten prerogatieve bevoegdheid. Er zijn situaties denkbaar waarin, door onvoorziene omstandigheden, het strikt naleven van de wet schadelijk is voor de veiligheid van het volk. In dat geval mag de uitvoerende macht handelingen uitvoeren die geen wettelijke grondslag hebben, of zelfs tegen de wet ingaan. Wetten zijn namelijk algemene stellingen die niet elke mogelijke situatie kunnen voorzien. Locke benadrukt dat de prerogatieve bevoegdheid alleen gebruikt mag worden voor het algemeen welzijn van het volk, en niet voor het privébelang van de heersers. Een voorbeeld hiervan is het vernietigen van een huis (in strijd met recht op bezit) omdat dit in brand staat en anders een hele stad in lichterlaaie kan zetten.¹¹⁰

¹⁰⁷ Locke, *Two Treatises*, 282-284, 354-364.

¹⁰⁸ Ik zal later beschrijven wanneer dit het geval is.

¹⁰⁹ Locke, *Two Treatises*, 366-367.

¹¹⁰ Locke, *Two Treatises*, 352-359, 364-375; Tuckness, “Locke’s Political Philosophy.”

De specifieke vorm van de uitvoerende macht kan een monarchie, oligarchie of democratie zijn, zolang zij maar altijd handelt op basis van bestaande wetten. Locke prefereert echter de democratie, omdat dan minder snel arbitraire beslissingen zullen worden genomen.¹¹¹

Locke's staat wordt ook wel een *limited government* (beperkte overheid) genoemd, omdat de bevoegdheden van de staat niet onbegrensd zijn: deze worden beperkt aan de hand van zijn functie. Aangezien het de functie van de staat is om het volk te beschermen, mag de staat niks doen wat hier tegenin gaat. De staat mag zijn onderdanen niet (zomaar) van hun levens, vrijheden of bezittingen beroven en dient altijd de grenzen van de wet te respecteren.¹¹²

Wat hier in het oog springt, is dat Locke de bevoegdheden van de staat begrenst aan de hand van zijn functie, daar waar bij Hobbes de staat (bijna) ongelimiteerde bevoegdheden heeft als gevolg van zijn functie. Hiermee schetst Locke in mijn ogen een wat logischer en realistischer beeld van de staat. Doordat de bevoegdheden van de staat redelijk in het verlengde van zijn taak liggen, is het duidelijk waarom de staat specifiek deze bevoegdheden moet hebben (hij mag niks doen wat tegen zijn functie ingaat). Daarnaast kan de staat zijn functie uitvoeren terwijl individuele burgerrechten gewaarborgd zijn. Dit is een groot verschil met Hobbes, die er veel minder goed in slaagt duidelijk te maken waarom de staat per se absolute bevoegdheden moet hebben. Wat verder opvallend is, is dat Locke het volk soeverein is, terwijl bij Hobbes een persoon wordt aangewezen als soeverein.

Individuele rechten

In Locke's politieke gemeenschap worden de bevoegdheden van de staat beperkt aan de hand van zijn taak. Dit komt (mede) door het bestaan van individuele rechten. De wetten van de politieke gemeenschap moeten in het verlengde liggen van de eerder besproken natuurwet, en volgens de natuurwet heeft iedereen recht op vrijheid, leven en bezit. In de politieke gemeenschap worden deze natuurlijke rechten omgezet in civiele rechten, dat wil zeggen dat ze worden opgenomen in de wet en voor iedereen in gelijke mate gelden.¹¹³ De natuurrechten veranderen eigenlijk alleen qua status, maar niet qua inhoud. De staat is

¹¹¹ Locke, *Two Treatises*, 354-363; Sterling Power Lamprecht, *The Moral and Political Philosophy of John Locke* (New York: Russel & Russell, 1962), 133-151.

¹¹² Locke, *Two Treatises*, 381-387, 402-415.

¹¹³ Klosko, *History of Political Theory*, 131-136; Goldwin, "John Locke," 476-485.

gebonden aan de wetten, en mag daarmee nooit iets doen wat deze individuele rechten schaadt.¹¹⁴ Hiermee zorgen de wetten voor vrijheid: "The end of law is not to abolish or restrain, but to preserve and enlarge Freedom: For in all the states of created beings capable of Laws, where there is no Law, there is no Freedom. For Liberty is to be free from restraint and violence from others."¹¹⁵

Het enige moment waarop een staat de rechten van een persoon mag aantasten, is als deze persoon andermans rechten bedreigt. Burgers hebben het recht om in verzet te komen wanneer de staat de wet niet in acht neemt; er is dan sprake van tirannie.¹¹⁶ Daarnaast hebben burgers in beginsel vrijheid van godsdienst. De staat dient zich niet te bemoeien met welke God een persoon vereert, omdat godsdienst gaat over het heil van de ziel, terwijl de staat de veiligheid van de gemeenschap moet garanderen. De staat mag alleen die personen straffen wier religie de algemene veiligheid ondermijnt. Het gaat hier volgens Locke om atheïsten en personen die de wil van een buitenlandse heerser volgen.¹¹⁷

Burgerschap

We kunnen ons nu richten op de vraag wat het volgens Locke betekent om burger te zijn. Burgerschap ontstaat aan de hand van het sociaal contract: zij die deelnemen zijn de burgers van een gemeenschap. Een burger is onderdeel van het soevereine volk dat de politieke macht heeft. Iedere burger heeft bepaalde rechten (waaronder recht op leven, vrijheid, bezit, verzet en vrijheid van godsdienst), en deze rechten worden beschermd door de wet. De staat dient deze wetten te respecteren. Echter, het sociaal contract verplicht de burger ook de wetten van de gemeenschap te respecteren en niets te doen wat de individuele rechten van andere burgers schaadt.¹¹⁸

¹¹⁴ Locke, *Two Treatises*, 354-363.

¹¹⁵ Locke, *Two Treatises*, 306.

¹¹⁶ Locke, *Two Treatises*, 144-145, 397-401.

¹¹⁷ John Locke, *Een Brief over tolerantie*, red. Inigo Bocken (Amstelveen: Uitgeverij Damon, 2004), 29-53, 66-76; Atheïsten geloven niet in een hemel waar zij gestraft worden voor hun daden, waarmee een belangrijke reden om de afgesloten contracten te respecteren wegvalt. Locke lijkt daarnaast te doelen op rooms-katholieken, uit angst dat zij in plaats van hun staat de wil van de paus van Rome eerbiedigen.

¹¹⁸ Locke, *Two Treatises*, 330-332, 345-348, 354-358.

Volgens Locke kan iemand alleen door individuele toestemming burger worden van een samenleving. De vraag is wanneer er sprake is van toestemming. Wanneer iemand expliciet zijn handtekening zet onder een contract, is de toestemming duidelijk. Er bestaat echter ook zoiets als stilzwijgende toestemming. Stilzwijgende toestemming ontstaat als een persoon voordelen haalt uit het leven onder het gezag van een staat. Iemand die eigendom erft of grond bezit onder het gezag van een bepaalde staat, erkent daarmee impliciet het gezag van die staat en is daarmee eveneens onderworpen aan diens wetten. Zij die niet deelnemen aan het sociaal contract blijven in de natuurtoestand waarin zij zich al bevonden. Ook onderdanen die het gebied van een staat verlaten om elders te gaan wonen zijn niet langer een burger van hun 'oorspronkelijke' staat.¹¹⁹

Zoals besproken kunnen alleen volwassen mensen wier rede ontwikkeld is contracten afsluiten en zo burger worden van een staat; kinderen kunnen dat niet. De ouders zorgen voor het kind totdat het kind volwassen is, en pas dan kan het kiezen bij welke staat het zich wil aansluiten. Locke benadrukt dat kinderen niet gebonden zijn door de contractuele afspraken die hun ouders hebben afgesloten, waardoor kinderen niet verantwoordelijk zijn voor de acties van hun ouders. Dit betekent dat kinderen niet geboren worden als burger van een bepaalde staat. Het aspect van stilzwijgende toestemming wordt pas van toepassing als het kind volwassen wordt en bijvoorbeeld bezittingen van zijn vader erft. Hiermee erkent deze volwassene de autoriteit van de staat onder wiens gezag de erfenis plaatsvindt.¹²⁰

Er is een aantal manieren waarop de staat aan zijn einde kan komen: wanneer de staat wordt veroverd door een buitenlandse mogendheid, wordt hij ontbonden. Daarnaast kan het soevereine volk de staat uit zijn functie zetten als de staat zijn taak verwaarloost. Hiermee vallen de wetgevende en uitvoerende macht terug in de handen van het volk, dat vervolgens nieuwe machtshebbers kan kiezen. Als de staat ontbonden wordt, blijft de gemeenschap echter gewoon bestaan: mensen vallen niet terug in de natuurtoestand.¹²¹

¹¹⁹ Locke, *Two Treatises*, 330-332, 345-348, 354-358.

¹²⁰ Locke, *Two Treatises*, 315-316, 345-348.

¹²¹ Locke, *Two Treatises*, 381-387, 397-414.

Hoofdstuk 4: Rousseau's politieke gemeenschap: de burger als onderdaan en soeverein

Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) was een invloedrijk politiek filosoof die, naast filosofie, ook bijdragen heeft geleverd aan muziek, kunst en literatuur. Rousseau werd geboren in Genève, maar verliet zijn geboorteplaats op jonge leeftijd om door Europa te trekken. Rousseau was eerst katholiek, maar moest zich bij zijn terugkeer in Genève in 1754 bekeren tot het calvinisme. Na de publicatie van *Emile* en *Vertoog over de Ongelijkheid* moest Rousseau Genève echter ontvluchten, omdat deze werken in strijd zouden zijn met de calvinistische godsdienst. Daarnaast is Rousseau vooral bekend om zijn kritiek op het gedachtegoed van de Verlichting.¹²² Om te kijken welk licht Rousseau kan laten schijnen op het probleem met betrekking tot de IS-kinderen, zal ik ook zijn theorie behandelen aan de hand van de vier deelonderwerpen (reden voor afsluiten sociaal contract en de functie van de staat, de bevoegdheden van de staat, individuele rechten en burgerschap). Rousseau beschouwt de mens als van nature goed, maar deze goedheid wordt gecorrumpeerd door de overgang naar de gemeenschap.¹²³ Dit komt naar voren in Rousseau's bekende citaat: "De mens wordt vrij geboren, en is alom geketend."¹²⁴ Rousseau probeert te schetsen hoe de mens van nature vrij en onafhankelijk is, maar zich door omstandigheden uiteindelijk onder het gezag van een staat zal bevinden die deze vrijheid en gelijkheid aan banden legt.¹²⁵

De menselijke natuur

In het *Vertoog over de Ongelijkheid* beschrijft Rousseau de natuurtoestand als een situatie zonder politieke autoriteit die de wetten handhaaft.¹²⁶ Rousseau benadrukt dat ook zijn theorie hypothetisch is en dat mensen zich nooit daadwerkelijk in een natuurtoestand hebben bevonden: "Het gaat in het soort onderzoek, waarin men zich inzake dit onderwerp kan begeven, niet om historische waarheden, maar enkel om redeneringen van een hypothetisch en voorwaardelijk karakter; een onderzoek dat er meer op gericht is de ware aard der dingen bloot te leggen dan er de werkelijke oorsprong van aan te tonen."¹²⁷

¹²² Christopher Bertram, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, s.v. "Jean Jacques Rousseau," laatst aangepast op 26 mei, 2017, <https://plato.stanford.edu/entries/rousseau/>.

¹²³ Klosko, *History of Political Theory*, 255-263.

¹²⁴ Jean-Jacques Rousseau, *Het Maatschappelijk Verdrag, of beginselen der staatsinrichting*, red. Bert van Roermund en Sandra van den Braak (Amsterdam: Boom, 2015), 53.

¹²⁵ Lessnoff, *Social Contract Theory*, 1-10.

¹²⁶ Rawls, *Lectures*, 194-202.

¹²⁷ Jean-Jacques Rousseau, *Vertoog over de Ongelijkheid*, red. Wilfried Uitterhoeve en J.M.M. de Valk (Amsterdam: Boom, 2013), 58.

Fase 1: de natuurlijke mens

Rousseau's natuurtoestand kent vier fases. In de eerste fase is de mens van nature vrij: in tegenstelling tot dieren kan de mens afstand doen van zijn instincten en zelf zijn handelen bepalen. Daarnaast is de mens gelijk omdat niemand van nature onderworpen is aan de macht van een ander.¹²⁸ Ten derde wordt de mens gedreven door een vorm van zelfliefde die Rousseau *amour-soi* noemt. Dit is een verlangen naar zelfbehoud: de mens wil overleven. Ook is de mens van nature gezegend met een gevoel van medelijden: mensen kunnen het lijden van anderen moeilijk verteren. Dit zorgt ervoor dat mensen een soortgenoot geen kwaad zullen doen, tenzij ze echt niet anders kunnen.¹²⁹ Ten vijfde is de mens vervolmaakt, hetgeen betekent dat de menselijke natuur niet vaststaat, maar zich kan ontwikkelen naargelang de omstandigheden: "Het is een vermogen dat, geholpen door de omstandigheden, achtereenvolgens alle andere vermogens tot ontwikkeling brengt."¹³⁰ Zo is de mens niet van nature rationeel, maar zal de rede zich later ontwikkelen als de omstandigheden dat vereisen.

Omdat de mens van nature medelijden toont en anderen instinctief geen kwaad doet, is de mens volgens Rousseau van nature goed. Deze natuurlijke goedheid zorgt ervoor dat de eerste fase van de natuurtoestand een vredige situatie is: zijn medelijden weerhoudt de natuurlijke mens ervan zijn soortgenoten aan te vallen. Mensen leiden een primitief, maar gelukkig en vrij leven in isolatie.¹³¹ De natuurlijke mens is fysiek sterk en richt zich alleen op het bevredigen van zijn meest primaire verlangens, waarvan zelfbehoud de sterkste is. Ook is hij onafhankelijk: de natuurlijke mens heeft amper aandacht voor zijn soortgenoten en leeft niet in families.¹³² Daarnaast heeft hij geen eigendommen waarover gesteggeld kan worden. De natuurlijke mens zwerft door de natuur, gebruikmakend van alle middelen die de natuur hem biedt. Daarnaast ontbreekt het hem aan rede en taal, omdat deze op dat moment niet nodig zijn. Doordat niemand een ander door middel van geweld onderwerpt, is de natuurtoestand een situatie van gelijkheid. Rousseau zet zich scherp af tegen met name

¹²⁸ Rousseau, *Vertoog*, 47-70.

¹²⁹ Rousseau, *Vertoog*, 47-60; Klosko, *History of Political Theory*, 263-267.

¹³⁰ Rousseau, *Vertoog*, 70.

¹³¹ Rousseau, *Vertoog*, 66-70, 86-97; Rawls, *Lectures*, 194-202.

¹³² Voortplanting vindt plaats door middel van geslachtsgemeenschap, maar na de gemeenschap verlaten man en vrouw elkaar weer.

Hobbes, die de natuurtoestand had afgeschilderd als een ellendige oorlog van allen tegen allen.¹³³

Fase 2: rede, eigendom en *amour-propre*

In de tweede fase van de natuurtoestand neemt de bevolking qua aantal toe en “naarmate de menselijke soort zich uitbreidde, nam ook het aantal zorgen toe.”¹³⁴ De natuurlijke middelen zijn niet meer genoeg voor iedereen en men krijgt moeite zich te beschermen tegen sterke beesten. De rede ontstaat doordat de mens moet gaan nadenken om de moeilijkere omstandigheden te overwinnen. Er ontstaan samenwerkingsverbanden en families. Taal wordt noodzakelijk zodat ouders en kind kunnen communiceren. Om te voorzien in voedsel vindt de mens gereedschappen uit zoals de vishengel, de pijl en de boog. Aan de hand van gecreëerde gereedschappen verkrijgt de mens comfort en luxe en ontstaat er privébezit zoals een vaste woning.¹³⁵

Het ontstaan van de rede heeft volgens Rousseau voornamelijk negatieve gevolgen. Door de rede kan de mens op zichzelf reflecteren en ervaart hij een gevoel van trots ontstaan, een vorm van zelfliefde die Rousseau *amour-propre* noemt. Het is een verlangen naar glorie: de mens wil hoog geacht worden, gaat zich vergelijken met anderen en wil meer goederen en status verkrijgen dan zijn medemens. Hij wil steeds meer luxe bemachtigen, desnoods ten koste van anderen. *Amour-propre* vervangt de oorspronkelijke zelfliefde (*amour-soi*) en damt het gevoel van medelijden in, waarmee de natuurlijke goedheid van de mens erodeert.¹³⁶

Hier springt de negatieve rol van de rede in het oog. Daar waar voor zowel Hobbes als Locke de rede een belangrijke rol speelt bij het overkomen van de problemen van de natuurtoestand, staat de rede bij Rousseau (mede) aan de basis van problemen. Wat eveneens in het oog springt is dat bij Rousseau, net als bij Hobbes, glorie een belangrijke rol speelt in de ontwikkelingen in de natuurtoestand. Rousseau ziet glorie echter als iets zeer negatiefs, hetgeen bij Hobbes niet per se het geval is.

¹³³ Rousseau, *Vertoog*, 61-75, 81-97.

¹³⁴ Rousseau, *Vertoog*, 98.

¹³⁵ Rousseau, *Vertoog*, 71-80, 97-105; Klosko, *History of Political Theory*, 271-277.

¹³⁶ Rousseau, *Vertoog*, 81-85, 97-105.

Ondanks alle negatieve kenmerken is deze tweede fase volgens Rousseau de ideale fase voor de mens, omdat deze fase nog het juiste midden houdt tussen “het onbekommerde leven in de oorspronkelijke staat en de onstuimige werkzaamheid van onze eigenliefde.”¹³⁷

Fase 3: ongelijkheid en de list van het sociaal contract

De derde fase wordt gekenmerkt door de snelle ontwikkeling van de landbouw, metaalbewerking en arbeidsdeling. De sterkste en slimste personen kunnen meer werk verzetten en zo meer inkomsten verkrijgen. De minder getalenteerde blijven achter in armoede, hetgeen voor grote ongelijkheid zorgt. Mensen willen steeds meer, maar de rijken hebben de diensten van de armen nodig en de armen het loon van de rijken. Door deze afhankelijkheid zijn mensen niet vrij, en onvrijheid en ongelijkheid leiden ertoe dat de natuurlijke goedheid van de mens verloren gaat.¹³⁸

Privébezit speelt een belangrijke rol in de teloorgang van de natuurlijke goedheid van de mens. Met privébezit doelt Rousseau op de toe-eigening van land en goederen door één persoon, terwijl die daarvoor voor ieders gebruik waren. In de derde fase ontstaan namelijk grote verschillen tussen de bezittingen van mensen.¹³⁹

Fase 4: oorlog en de list van het sociaal contract

In de vierde fase proberen de armen, om te kunnen overleven, de bezittingen van de rijken te bemachtigen door middel van geweld. Dit leidt uiteindelijk tot een oorlog. Voor de rijken komen zowel hun levens als hun bezittingen in het geding, waardoor zij het meeste belang hebben bij het beëindigen van de oorlog. De rijken komen met de list van het sociaal contract, waarbij iedereen zich verenigt in een gemeenschap met een staat die de levens en bezittingen van mensen beschermt.¹⁴⁰ Deze staat dient echter het belang van de rijken, omdat enkel zij bezittingen hebben die beschermd moeten worden. De armen worden hierdoor alleen maar afhankelijker van de rijken, waardoor de armen niet vrij zijn maar onderdrukt worden.¹⁴¹

¹³⁷ Rousseau, *Vertoog*, 105.

¹³⁸ Rousseau, *Vertoog*, 106-110.

¹³⁹ Rousseau, *Vertoog*, 97-110; Klosko, *History of Political Theory*, 271-277.

¹⁴⁰ Rousseau, *Vertoog*, 116-120.

¹⁴¹ Rawls, *Lectures*, 202-214.

Daar waar de mens van nature een goed en vrij wezen was dat gekenmerkt werd door medelijden, zorgt de overgang naar de gemeenschap ervoor dat mensen elkaar beschadigen en zich in een onvrije en ongelijke situatie bevinden. De mens is, in Rousseau's woorden, geketend.

Ook hier vallen een aantal dingen op. Daar waar Hobbes en Locke de overgang van de natuurtoestand naar de gemeenschap als een vooruitgang beschouwen, ziet Rousseau dit als een verslechtering, omdat de natuurlijke goedheid van de mens gecorrumpeerd wordt. Het sociaal contract en de staat zijn in beginsel dan ook geen oplossing van de problemen, maar onderdeel van de problemen omdat zij de natuurlijke goedheid van de mens corrumperen. Hiermee zou je dit oorspronkelijke contract als onrechtvaardig kunnen bestempelen.

Rechtvaardig sociaal contract als oplossing

In het *Maatschappelijk Verdrag*¹⁴² komt Rousseau met een alternatief sociaal contract, namelijk een rechtvaardig contract dat de natuurlijke goedheid van de mens (deels) moet herstellen. Volgens Rousseau kan dit enkel gebeuren in een vrije en gelijke gemeenschap. Wanneer mensen realiseren dat de problemen in de natuurtoestand alleen overwonnen kunnen worden door middel van samenwerking, vormen zij een associatie.¹⁴³

Mensen zullen alleen deelnemen aan deze associatie als dat in hun belang is, dat wil zeggen als hun fundamentele belangen van zelfbehoud en bezittingen gegarandeerd zijn.¹⁴⁴

Rousseau beschrijft het als volgt: "Het gaat erom een vorm van samenleven te vinden die met alle gemeenschappelijke kracht de persoon en de goederen van iedere deelgenoot verdedigt en beschermt, en waardoor ieder, in de vereniging met allen, toch slechts aan zichzelf gehoorzaamt en even vrij blijft als tevoren."¹⁴⁵

¹⁴² Vertaling van het Franse *Du contrat social* en het Engelse *The Social Contract*.

¹⁴³ Klosko, *History of Political Theory*, 277-279; Rousseau, *Maatschappelijk Verdrag*, 63-65.

¹⁴⁴ Joshua Cohen, "The Society of the General Will," in *Rousseau: A Free Community of Equals*, red. Joshua Cohen (Oxford: Oxford University Press, 2010), 1-31, DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199581498.001.0001.

¹⁴⁵ Rousseau, *Maatschappelijk Verdrag*, 64.

Het gaat dus om het stichten van een vrije en gelijke gemeenschap (alleen dan kan de mens zijn natuurlijke goedheid hervinden) die de levens en bezittingen van de burgers garandeert. Om dit te realiseren sluit ieder individu een contract met ieder ander individu, waarbij de veelheid aan personen zich verenigen in een geheel, door Rousseau de staat genoemd. Dit is het sociaal contract. Bij het sluiten van dit contract draagt elk persoon, door middel van instemming, al zijn rechten over aan de staat. Er is sprake van gelijkheid, omdat iedere burger zijn rechten aan de staat schenkt; "omdat iedereen zich geeft aan allen, geeft hij zich aan niemand."¹⁴⁶ Geen enkel individu is onderworpen aan de macht van een ander, waarmee hij de vrijheid heeft zijn eigen handelen te bepalen. Hiermee gehoorzaamt een persoon slechts zichzelf.¹⁴⁷

Iedere deelnemer draagt zijn bezittingen over aan de staat, maar krijgt deze na het afsluiten van het contract weer terug, met als voordeel dat zijn bezittingen nu beschermd worden door de staat. Na het afsluiten van het contract zijn mensen beter af dan ervoor: hun levens en bezittingen worden beschermd door een staat, waarmee het afsluiten van het contract een rationele daad is.¹⁴⁸ Hetgeen hier opvalt, is dat Rousseau toch enige waarde lijkt te hechten aan bepaalde vormen van rationaliteit, terwijl juist het ontstaan van de rede in de natuurtoestand voor veel problemen zorgde.

De algemene wil

Door middel van het sociaal contract verenigen de vele individuen zich tot een geheel, waardoor zij burgers worden. De burgers vormen gezamenlijk het volk. Elke burger is nog wel een individuele entiteit, maar als burger een onscheidbaar deel van het geheel dat de staat heet.¹⁴⁹ De staat wordt geregeerd door hetgeen Rousseau de algemene wil noemt, de wil die iedere burger heeft als onderdeel van de gemeenschap. Alhoewel Rousseau het begrip algemene wil niet uitgebreid definieert, is duidelijk dat iedere burger het algemeen belang moet nastreven. Het algemeen belang richt zich op het beschermen van de vrijheid, gelijkheid, levens en bezittingen van iedere burger.¹⁵⁰

¹⁴⁶ Rousseau, *Maatschappelijk Verdrag*, 64.

¹⁴⁷ Rousseau, *Maatschappelijk Verdrag*, 63-65.

¹⁴⁸ Rawls, *Lectures*, 214-223.

¹⁴⁹ Rousseau, *Maatschappelijk Verdrag*, 63-65.

¹⁵⁰ Rawls, *Lectures*, 223-229.

Bovenstaande belangen zijn algemeen omdat iedereen ze heeft. De algemene wil bevat niet de optelsom van individuen die redeneren vanuit eigenbelang (de wil van allen), maar een houding waarbij ieder persoon beredeneert welk beleid het algemeen belang bevordert.¹⁵¹ Voor Rousseau is het particuliere belang ondergeschikt aan het algemene belang: “Er is dikwijls een aanzienlijk verschil tussen de wil van allen en de algemene wil: de laatste heeft slechts het gemeenschappelijk belang op het oog, de andere beoogt het privébelang en is slechts de som van de afzonderlijke willen.”¹⁵²

De algemene wil van het volk is de soevereine macht binnen een gemeenschap. Soevereiniteit betekent niet beperkt worden door een andere macht en altijd de laatste stem hebben.¹⁵³ Concreet genomen houdt dit in dat het volk wetten maakt op basis van het algemeen belang. Deze wetten zijn algemeen in de zin dat ze algemeen geformuleerd zijn, zoals de stelling dat stelen verboden is. De wetten bepalen niet of zij in specifieke gevallen overtreden zijn. Daarnaast zijn de wetten algemeen omdat ze door iedereen gemaakt worden en voor iedereen gelden, waarmee er sprake is van gelijkheid.¹⁵⁴

In Rousseau's gemeenschap zijn mensen vrij, maar dit is wel een andere vrijheid dan de natuurlijke vrijheid van de natuurtoestand, “een onbeperkt recht op alles wat binnen zijn mogelijkheden ligt.”¹⁵⁵ Aan de hand van het sociaal contract geeft een persoon zijn natuurlijke vrijheid op, maar in de gemeenschap is iemand vanuit civiel en moreel oogpunt vrij. Civiele vrijheid betekent dat mensen hun gang kunnen gaan binnen de grenzen van de wet. Morele vrijheid houdt in dat iemand leeft volgens zijn eigen wetten, hetgeen het geval is in de gemeenschap omdat de burgers zelf de wetten maken waaraan ze onderworpen zijn.¹⁵⁶

¹⁵¹ Rousseau, *Maatschappelijk Verdrag*, 73-77.

¹⁵² Rousseau, *Maatschappelijk Verdrag*, 67.

¹⁵³ Melissa Schwartzberg, “Rousseau on Fundamental Law,” *Political Studies* 51 (2003): 387-403, geraadpleegd op 26 mei, 2020, <https://doi-org.ru.idm.oclc.org/10.1111/1467-9248.00430>.

¹⁵⁴ Rousseau, *Maatschappelijk Verdrag*, 77-87.

¹⁵⁵ Rousseau, *Maatschappelijk Verdrag*, 68.

¹⁵⁶ Rawls, *Lectures*, 214-223, 235-244.

Wanneer we kijken naar de reden waarom het sociaal contract wordt afgesloten, lopen we bij Rousseau tegen een aantal problemen aan. In de sociaal contract theorie ligt de functie van de staat in het verlengde van de reden waarom het sociaal contract wordt aangegaan. Bij Rousseau is het de functie van de staat om de natuurlijke goedheid van de mens te herstellen; deze is door eerdere ontwikkelingen in het geding gekomen. Rousseau maakt naar mijn mening echter niet duidelijk waarom mensen een sociaal contract afsluiten. Anders gezegd: het is onduidelijk waarom mensen een contract aangaan met het oog op het herstellen van hun natuurlijke goedheid. Dit volgt niet noodzakelijk uit Rousseau's weergave van de natuurtoestand. Daarnaast is het onduidelijk in welke fase van de natuurtoestand het tweede, 'rechtvaardige' sociaal contract wordt afgesloten. Als dit wel duidelijk zou zijn, kan dit de reden dat het sociaal contract wordt afgesloten verhelderen: het is dan immers duidelijk welke problemen worden opgelost. Dit gebeurt echter niet, waardoor de reden dat het contract wordt aangegaan onduidelijk blijft.

Bevoegdheden van de staat

Alhoewel de reden dat het sociaal contract wordt afgesloten onduidelijk is, is het wel duidelijk dat de staat volgens Rousseau de natuurlijke goedheid van de mens moet herstellen. Om zijn functie te kunnen vervullen, krijgt de staat bepaalde bevoegdheden. Rousseau deelt de staat op in een wetgevende en een uitvoerende macht. Het volk, onder regulatie van de algemene wil, vormt de wetgevende macht. Het volk maakt in vergaderingen wetten die het algemeen belang dienen, en geen enkele wet is geldig zolang deze niet door het volk is bekrachtigd. Hiermee staat Rousseau een republiek voor. De soevereine macht van het volk is "ondeelbaar en onvervreemdbaar,"¹⁵⁷ hetgeen inhoudt dat enkel het volk wetten mag maken, en het mag deze taak niet uit handen geven aan representanten.¹⁵⁸ In dergelijke vergaderingen kunnen mensen verschillend denken over wat het algemeen belang in een concrete situatie is. In zo'n geval is de meerderheid leidend: zij benadert de algemene wil het beste volgens Rousseau. De vraag is echter of de minderheid nog wel vrij is als ze volgens wetten moet leven waar ze tegen gestemd heeft.

¹⁵⁷ Rousseau, *Maatschappelijk Verdrag*, 74.

¹⁵⁸ Rousseau, *Maatschappelijk Verdrag*, 74-87, 105-110.

Hier komt Rousseau met zijn beroemde (en omstreden) citaat dat de meerderheid de minderheid "zal dwingen vrij te zijn."¹⁵⁹ Een persoon in Rousseau's gemeenschap is vrij omdat hij leeft volgens wetten die hij zelf maakt. De algemene wil die deze gemeenschap reguleert, richt zich onder andere op vrijheid, waardoor de wetten van de algemene wil vrije wetten zijn. Wanneer een persoon bij een stemming tot de minderheid behoort, heeft hij verkeerd ingeschat wat het inhoudt om vrij te zijn. De meerderheid heeft dit wel goed beoordeeld en dwingt de minderheid vrij te zijn door de wet te implementeren.¹⁶⁰

Uitvoerende macht

De wetgevende macht roept door middel van een wet een regering in het leven, hetgeen de uitvoerende macht is. Deze uitvoerende macht moet de wetten handhaven en het volk beschermen. Daarnaast mag zij burgers straffen en verbannen en moet zij beslissen over oorlogszaken.¹⁶¹ Ook moet de regering het volk onderwijzen. Mensen die uit de natuurtoestand komen zijn niet meteen in staat in termen van het algemeen belang te denken. Dit moet hen aangeleerd worden, en hier ligt een taak voor de regering. Ook mag de regering censuur toepassen om de wetten te behouden.¹⁶² Rousseau beschrijft de regering als een dienaar van het soevereine volk: "Het is volstrekt niets anders dan een lastgeving, een ambt, waarin zij, als eenvoudige ambtenaren van de soeverein, in zijn naam de macht uitoefenen die hij hun in bewaring heeft gegeven en die hij kan inperken, wijzigen en terugnemen wanneer het hem belieft."¹⁶³

Net zoals bij Hobbes en Locke is Rousseau's sociaal contract geen overeenkomst tussen burgers en staat, maar een overeenkomst tussen individuen waaruit een staat voortkomt. De bevoegdheden van Rousseau's staat zijn vrij duidelijk. Het is echter niet duidelijk waarom de staat precies deze bevoegdheden moet krijgen. Omdat de reden voor het afsluiten van het sociaal contract eerder niet helder was, volgen de bevoegdheden van de staat ook niet noodzakelijk uit dit contract. De bevoegdheden van een staat liggen in het verlengde van het

¹⁵⁹ Rousseau, *Maatschappelijk Verdrag*, 68.

¹⁶⁰ Rousseau, *Maatschappelijk Verdrag*, 153-156.

¹⁶¹ Rousseau, *Maatschappelijk Verdrag*, 74-76, 101-117, 140-144.

¹⁶² Geraint Parry, "Emile: Learning to be Men, Women and Citizens," in *The Cambridge Companion to Rousseau*, red. Patrick Riley (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), 247-268; Rousseau, *Maatschappelijk Verdrag*, 175-177.

¹⁶³ Rousseau, *Maatschappelijk Verdrag*, 106.

sociaal contract, maar als de reden voor het aangaan van het sociaal contract onduidelijk is, is het eveneens onduidelijk hoe de specifieke bevoegdheden van de staat daaruit volgen. Doordat het volk soeverein is, kan de staat eigenlijk allerlei soorten bevoegdheden krijgen, en Rousseau maakt onvoldoende duidelijk waarom de staat noodzakelijkerwijs over de door hem beschreven bevoegdheden moet beschikken.

Individuele rechten

Met betrekking tot individuele rechten is het begrip soevereiniteit belangrijk. Soevereiniteit houdt volgens Rousseau in dat de algemene wil van het volk door geen andere macht beperkt wordt. Maar heeft de burger dan nog wel individuele rechten die hem tegen de soeverein beschermen? In theorie kent de macht van de soeverein (de algemene wil van het volk) inderdaad geen expliciete grenzen. De algemene wil is echter beperkt in wat het daadwerkelijk kan willen: in de praktijk kan het namelijk enkel het algemeen belang willen, hetgeen draait om het beschermen van de vrijheid, gelijkheid, levens en bezittingen van de burgers. Wanneer de algemene iets wil wat deze belangen schaadt, is zij niet langer algemeen. Door zijn constitutie legt de algemene wil zichzelf beperkingen op.¹⁶⁴ Hiermee worden individuele rechten op vrijheid, gelijkheid, leven en bezittingen geïmpliceerd, maar het zijn geen echte rechten die opgenomen zijn in de wet.¹⁶⁵

Rousseau's civiele religie waarborgt de vrijheid van godsdienst van de burgers. Met civiele religie doelt Rousseau op een aantal voorwaarden waaraan bestaande religies moeten voldoen, willen zij toegestaan zijn in de staat. Het gaat om het erkennen van een absolute Godheid, geloof in een hiernamaals waarin deugdelijke mensen beloond en zondige mensen gestraft worden en het respecteren van gemaakte afspraken (oftewel: het eerbiedigen van het sociaal contract). Zij die deze fundamentele leerstellingen niet accepteren, mogen uit de gemeenschap worden verbannen.¹⁶⁶ Rousseau impliceert ook een recht op verzet van de bevolking: wanneer de regering haar taak niet meer uitvoert of wanneer de soevereine macht grijpt die aan het volk toebehoort, mag zij ontbonden worden.¹⁶⁷

¹⁶⁴ Rousseau, *Maatschappelijk Verdrag*, 77-81.

¹⁶⁵ Wm. A. Dunning, "The Political Theories of Jean Jacques Rousseau," *Political Science Quarterly*, Vol. 24, No. 3 (Sep. 1909): 377-408, <https://www.jstor.org/stable/2140885>.

¹⁶⁶ Rousseau, *Maatschappelijk Verdrag*, 177-188; Bertram, "Rousseau."

¹⁶⁷ Rousseau, *Maatschappelijk Verdrag*, 133-135, 144-147.

Burgerschap

Een burger in Rousseau's staat is zowel onderdaan als onderdeel van de soeverein. Hij is onderdaan omdat hij de wetten van de staat dient te gehoorzamen, maar hij is ook (deels) de soeverein omdat hij medeauteur is van die wetten.¹⁶⁸ Elk persoon is nog wel een individu, maar als burger een onscheidbaar deel van het geheel dat de staat is. Als zodanig moet een burger altijd het algemeen belang nastreven. In de staat zijn de burgers vrij en gelijk en worden hun levens en bezittingen beschermt door de staat.

Burgerschap ontstaat aan de hand van het sociaal contract, hetgeen van ieder persoon instemming vereist. Zij die het contract afsluiten zijn burgers, samengevoegd het volk. Zij die het contract niet ondertekenen blijven in de natuurtoestand. Daarnaast gaat Rousseau uit van een vorm van stilzwijgende toestemming, maar hij werkt dit niet echt uit. Het enige dat duidelijk is, is dat iemand die woont in het gebied van de staat, de soevereiniteit van deze staat erkent.¹⁶⁹ Ook over de deelnemers aan het sociaal contract wijdt Rousseau niet echt uit. Wanneer mensen het sociaal contract verbreken, wordt hun burgerschap beëindigd. Het gaat hier om mensen die de wetten van de staat negeren, oorlog voeren tegen de staat en de civiele religie verwerpen. De staat mag deze onderdanen verbannen.¹⁷⁰

¹⁶⁸ Rousseau, *Maatschappelijk Verdrag*, 65-68.

¹⁶⁹ Rousseau, *Maatschappelijk Verdrag*, 153-156.

¹⁷⁰ Rousseau, *Maatschappelijk Verdrag*, 84-87.

Hoofdstuk 5: Analyse

Nu we de theorieën van de drie klassieke sociaal contractdenkers (Hobbes Locke en Rousseau) besproken hebben, kunnen we bepalen welk licht deze denkers kunnen werpen op het probleem met betrekking tot de IS-kinderen. Deze problematiek houdt in dat de IS-kinderen (en hun moeders) niet langer als onderdeel van de Nederlandse samenleving gezien lijken te worden, terwijl ze volgens de wet nog wel Nederlander zijn en daarmee recht hebben op staatsbescherming. Het gaat hier in eerste instantie om burgerschap, de vraag welke mensen onderdeel zijn van een samenleving. Door de weigering van de Nederlandse Staat om de IS-kinderen (en hun moeders) te repatriëren, lijkt hun burgerschap officieus ingetrokken te zijn. Ook de functie van de staat en diens bevoegdheden spelen een rol, evenals de individuele rechten van mensen (de IS-kinderen en de moeders hebben namelijk ook rechten, en de moeders stellen dat de Staat deze rechten schendt).

In dit hoofdstuk wil ik de hoofdvraag beantwoorden aan de hand van de vier filosofische vragen die ik heb gebruikt om de theorieën van de auteurs weer te geven, namelijk wat de reden is dat het sociaal contract wordt aangegaan en wat de daaruit volgende functie van de staat is (1), wat de bevoegdheden van de staat zijn (2), welke rechten individuele burgers hebben (3) en hoe het zit met burgerschap (4). Als we een gedachte-experiment uitvoeren en doen alsof de Nederlandse samenleving is ontstaan aan de hand van het sociaal contract, valt het probleem dan beter te begrijpen of zelfs op te lossen?

1: Wat is de reden dat het sociaal contract ontstaat en wat is de functie van de staat?

Hobbes is zeer helder over de reden waarom het sociaal contract ontstaat: in de natuurtoestand zijn mensen hun leven niet zeker, en de staat die ontspringt uit het sociaal contract moet zorgen voor vrede en veiligheid. Ook Locke geeft een duidelijk antwoord op deze vraag: mensen sluiten een contract omdat hun levens, vrijheden en bezittingen onzeker zijn in de natuurtoestand door het ontbreken van een gedeelde politieke autoriteit die de (natuur)wet handhaaft en conflicten beslecht. Deze politieke autoriteit ontstaat na het sociaal contract in de vorm van een staat, en de staat heeft als functie het handhaven van de (natuur)wet, het beslechten van conflicten en het beschermen van de levens, vrijheden en bezittingen van de bevolking.

Op dit punt valt Rousseau nogal uit de toon: bij hem is de reden voor het afsluiten van het sociaal contract het meest onduidelijk. Dat heeft meerdere redenen. De functie van de staat is het herstellen van de natuurlijke goedheid van de mens, maar er worden geen duidelijke redenen gegeven waarom mensen in de natuurtoestand een contract aangaan met het oog op het herstellen van deze natuurlijke goedheid. In de sociaal contract theorie ligt de functie van de staat in het verlengde van het contract. Rousseau lijkt dit echter om te draaien: hij lijkt een ideaalbeeld te schetsen van wat de functie van de staat zou moeten zijn, en op basis daarvan het sociaal contract te karakteriseren. Hierdoor blijft de oorspronkelijke reden voor het afsluiten van het contract onduidelijk.

Er is naar mijn mening nog een ander probleem. Rousseau schetst in feite twee soorten sociaal contracten, het eerste, onrechtvaardige sociaal contract en het tweede, rechtvaardige contract. Maar hoe verhoudt het tweede contract zich tot het eerste? In welke fase van de natuurtoestand zou het tweede contract moeten plaatsvinden? Is dit nadat de oorspronkelijke zelfliefde vervangen wordt door *amour-propre*, of is dit na het ontstaan van landbouw en arbeidsdeling? Door niet duidelijk te maken wanneer het rechtvaardige contract plaatsvindt, is ook niet exact duidelijk welke problemen aanleiding geven tot het aangaan ervan.

Het is vervolgens de vraag wat deze drie denkers ons kunnen leren met betrekking tot de problematiek van de IS-kinderen. Naar mijn mening helpt de sociaal contract theorie dit probleem beter te begrijpen, omdat zij de overwegingen van de Nederlandse regering om de kinderen niet terug te halen duidelijk kan maken. Zo wordt bij zowel Hobbes als Locke het sociaal contract (mede) opgericht met het oog op vrede en veiligheid, dat wil zeggen met het beschermen van de bevolking als doel. Het beschermen van de bevolking is voor zowel Hobbes als Locke dan ook een functie van de staat. Wanneer we dit koppelen aan de situatie rondom de IS-kinderen, dan is het zo dat deze kinderen (op termijn) een gevaar voor de nationale veiligheid kunnen vormen. De kans dat zij in IS-gebied getraumatiseerd dan wel geradicaliseerd zijn is aanzienlijk, wat hen een potentieel gevaar maakt mochten ze terugkeren in de Nederlandse samenleving (ze kunnen bijvoorbeeld op termijn aanslagen plegen). Daarnaast hebben we gezien dat als de kinderen terugkeren, hun moeders mee mogen komen. Het gaat hier om vrouwen die zich willens en wetens hebben aangesloten bij een terroristische organisatie waarmee de Nederlandse staat in oorlog is. Gezien hun

extremistische opvattingen is de kans dat de in Nederland hun ideologische strijd voortzetten aannemelijk, wat tot groot gevaar voor de Nederlandse bevolking kan leiden. Hierom valt het naar mijn mening te rechtvaardigen dat de Nederlandse regering de IS-kinderen en hun moeders niet terug wil halen: ze kunnen een gevaar vormen voor de veiligheid van de bevolking. En aangezien de sociaal contract theorie ons leert dat het beschermen van de bevolking een functie van de staat is, voert de Nederlandse regering haar taak uit door de in potentie gevaarlijke IS-kinderen niet te repatriëren.

2. Welke bevoegdheden heeft de staat?

Het sociaal contract wordt afgesloten met een reden, en deze reden determineert de functie van de staat die uit het contract voortkomt. Bij Hobbes ontstaat een zeer machtige staat (Leviathan) die door angst in te boezemen de vrede en veiligheid binnen een gemeenschap handhaaft. Om zijn functie effectief te kunnen uitvoeren krijgt de staat zeer veel bevoegdheden: hij mag wetten maken en uitvoeren, conflicten beslechten, ambtenaren benoemen, beslissen over oorlogszaken, onderdanen straffen en burgers uit de staat verbannen. Er is naar mijn mening echter een moeilijkheid bij Hobbes: hij doet alsof een absolute overheid de enige oplossing is voor de problemen in de natuurtoestand. Het is in mijn ogen een nogal rigide, zwart-wit-oplossing: men kan kiezen tussen oorlog of het leven onder een absolute staat. Alles wat daar tussenin ligt lijkt te worden uitgesloten. En dat is in mijn ogen maar zeer de vraag: waarom zou een iets minder machtige staat niet voldoen? De staat hoeft toch niet perse absoluut te zijn om de oorlog te beëindigen? Hobbes kent de staat wel erg veel macht toe gezien zijn functie, en maakt onvoldoende duidelijk waarom zijn afschrikwekkende Leviathan de enige gangbare oplossing is voor de problemen in de natuurtoestand.

Ook bij Rousseau lopen we op dit punt tegen complicaties aan. Hij stelt dat de staat de natuurlijke goedheid van de mens moet herstellen. Om dit te doen krijgt de staat de bevoegdheden om wetten te maken, deze te handhaven en te beslissen over oorlog. Daarnaast mag hij het volk bestraffen, onderwijzen, censuur toepassen en onderdanen verbannen.

Ik heb eerder betoogd dat de reden waarom Rousseau's individuen het sociaal contract aangaan onduidelijk is. Dit zorgt er eveneens voor dat het onduidelijk is waarom de staat precies de door Rousseau toegeschreven bevoegdheden zou moeten krijgen; de bevoegdheden liggen immers in het verlengde van het sociaal contract. En als het sociaal contract met vraagtekens omgeven is, vloeien de staatsbevoegdheden ook niet noodzakelijk voort uit dat contract. Anders gezegd: Rousseau kent bepaalde bevoegdheden aan de staat toe, maar deze hadden gezien de inhoud van het sociaal contract (of beter gezegd: het gebrek daaraan) net zo goed anders kunnen zijn.

Vanwege bovenstaande problemen kunnen Hobbes en Rousseau ons op dit punt niet verder helpen: bij beide auteurs de bevoegdheden van de staat niet noodzakelijk volgen uit het sociaal contract. Dit ligt anders bij Locke, die naar mijn mening een realistischere optie schetst. De bevoegdheden van de staat worden beperkt omwille van zijn functie: hij krijgt de middelen om wetten te maken en te handhaven, conflicten te beslechten en de levens, vrijheden en bezittingen van de burgers te beschermen. De staat krijgt van de gemeenschap het recht om wetten te maken, te handhaven, conflicten te beslechten, te beslissen over oorlogszaken, en om prerogatief¹⁷¹ te handelen. De staat mag echter niks doen wat tegen zijn functie ingaat, waardoor diens handelen begrensd is en de staat een *limited government* is. Hierdoor volgen de bevoegdheden van de staat redelijk logisch uit het sociaal contract in de zin dat de staat precies die bevoegdheden krijgt die het nodig heeft om zijn functie uit te voeren. Dit verband zorgt er voor dat Locke's theorie op dit punt duidelijk is.

Het is niet eenvoudig bovenstaande toe te passen op de casus van de IS-kinderen. De Nederlandse regering weigert de IS-kinderen en hun moeders terug te halen uit de vluchtelingenkampen. Doordat deze personen door de Nederlandse Staat niet meer als onderdeel van de Nederlandse samenleving gezien lijken te worden, kan je stellen dat ze officieus verbannen zijn: ze tellen niet meer mee. Het is vervolgens de vraag of het vanuit de sociaal contract theorie te begrijpen is dat de staat de bevoegdheid zou hebben de IS-kinderen (en hun moeders) te verbannen. Zoals eerder gezegd kunnen Hobbes en Rousseau ons op dit punt niet verder helpen, maar kan Locke dat wel. Volgens Locke zijn de staatsbevoegdheden begrensd in die zin dat hij nooit iets mag doen wat de levens, vrijheden

¹⁷¹ Prerogatief slaat op de bevoegdheid van de staat om zonder rechtsgrond of zelfs tegen bestaand recht in te handelen als dit in het algemeen belang is.

en bezittingen van zijn onderdanen schaadt. Door de IS-kinderen (en hun moeders) in de kampen te laten zitten, kan gezien de omstandigheden (gebrek aan voedsel, water en hygiëne) redelijkerwijs worden verondersteld dat hun recht op leven in het geding komt. Vanuit dit perspectief bekeken zou het niet te verklaren zijn dat de staat kan overgaan tot een vorm van verbanning: hij schaadt hiermee het recht op leven van de kinderen (en eventueel ook dat van de moeders).

Een dergelijke conclusie zou echter geen recht doen aan Locke's prerogatieve bevoegdheid, de bevoegdheid dat de staat zonder wettelijke grond of zelfs tegen de wet in mag handelen als dit in het algemeen belang is. Naar mijn mening kan het zeer goed verdedigd worden dat het algemeen belang van de bevolking geschaad wordt als deze kinderen (en hun moeders) worden teruggehaald. Zoals eerder gesteld kunnen zowel de IS-kinderen als hun moeders een gevaar vormen voor de Nederlandse samenleving. Hiermee zou het vanuit het algemeen belang van het beschermen van het volk gerechtvaardigd zijn om zowel de IS-kinderen als hun moeders niet terug te halen, ook al gaat dat tegen de wet in. Hiermee kan Locke's theorie ons toch doen begrijpen waarom de Nederlandse staat de bevoegdheid heeft de IS-kinderen en hun moeders niet terug te halen.

3. Welke rechten hebben individuele burgers?

Tot nu toe lijkt deze uitwerking van de casus van de IS-kinderen aan te sturen op een complete rechtvaardiging voor het handelen van de Nederlandse staat. Dit verandert echter wanneer we gaan kijken naar de individuele rechten van burgers. De IS-vrouwen die het kort geding aanspanden, waren van mening dat de Nederlandse staat hun grondrechten en die van hun kinderen aantastten door niet over te gaan tot repatriëring. Het gaat hier onder andere om het recht op leven, vrijheid en veiligheid. Wat kunnen de drie contractdenkers ons leren over de individuele rechten van burgers?

Over Hobbes kunnen we kort zijn: burgers hebben amper individuele rechten. Het is dermate belangrijk dat de staat de vrede en veiligheid binnen een samenleving waarborgt, dat hij daarbij niet gehinderd wordt door individuele burgerrechten. Het enige recht dat burgers hebben is het natuurrecht, het recht om zichzelf te verdedigen. Daar is hier echter geen sprake van. Hobbes kan ons op dit punt niet veel verder helpen dan de conclusie dat als de soevereine staat het voor de vrede en veiligheid binnen een samenleving noodzakelijk

acht de kinderen en hun moeders niet op te halen, hij deze actie mag uitvoeren. Oftewel: de moeders beroepen zich op individuele rechten die onder Hobbes' Leviathan niet bestaan. Bij Rousseau ligt dit wat gecompliceerder. Zijn politieke gemeenschap wordt gereguleerd door de algemene wil, waarbij iedere burger denkt in het algemeen belang. Het algemeen belang richt zich op het maximaliseren van de belangen van vrijheid, gelijkheid, zelfbehoud en bezit van iedere burger, en de algemene wil kan niet iets willen wat ingaat tegen deze belangen. Hier zou een rechtvaardiging gevonden kunnen worden voor de stelling dat de Nederlandse staat de rechten van de IS-kinderen en hun moeders schaadt door ze niet terug te halen: dit zou op zijn minst het zelfbehoud van deze personen bedreigen. Er is echter een probleem: de vier besproken belangen zijn strikt genomen geen juridische rechten omdat ze niet opgenomen zijn in de wet. Rousseau's algemene wil is soeverein in die zin dat hij door niets anders beperkt wordt, ook niet door de wet. De moeders van de IS-kinderen beroepen zich op rechten die in de wet zijn opgenomen, maar daar is bij Rousseau geen sprake van. Daarom kan ook Rousseau ons op dit punt niet verder helpen.

Bij Locke is er wel sprake van echte individuele rechten, omdat de oorspronkelijke (natuur)rechten van vrijheid, leven en bezit in de politieke gemeenschap worden opgenomen in de wet. Deze rechten begrenzen het handelen van de staat. Vanuit dit perspectief kunnen we het probleem met betrekking tot de IS-kinderen dan ook beter begrijpen. De moeders stellen dat het recht op leven, vrijheid en veiligheid van hen en van hun kinderen geschaad wordt door het handelen van de Nederlandse Staat. Locke biedt ons een perspectief van waaruit dit standpunt begrepen kan worden: burgers hebben namelijk bovengenoemde rechten. En in de kampen zijn de omstandigheden dermate slecht (gebrek aan voedsel, water en hygiëne) dat het recht op leven in gevaar komt. De Nederlandse staat dient dit recht te respecteren, maar doet dat eigenlijk niet. Hiermee laat de sociaal contract theorie ons begrijpen waarom de IS-vrouwen zich kunnen beroepen op bepaalde individuele rechten. We zien hier een toenemend spanningsveld ontstaan tussen de functie en bevoegdheden van de staat enerzijds en de individuele rechten van de kinderen en hun moeders anderzijds.

4. Burgerschap

Zoals gezegd raken we met het vraagstuk rondom burgerschap de kern van de problematiek met betrekking tot de IS-kinderen. In de sociaal contract theorie komen individuele rechten namelijk alleen toe aan burgers van een politieke gemeenschap, maar mensen kunnen ook buiten deze gemeenschap vallen. Zij zijn dan niet langer een burger die onderdeel uitmaakt van het sociaal contract. Dit lijkt ook het geval met betrekking tot de IS-kinderen en hun moeders: ondanks dat zij voor de wet Nederlander zijn, lijkt de Nederlandse regering hen niet langer als zodanig te beschouwen en hen zodoende (officieus) te verbannen. De vraag is of de sociaal contract theorie ons kan helpen begrijpen of het terecht is dat de IS-kinderen en hun moeders buiten het sociaal contract vallen dat de Nederlandse samenleving in ons gedachte-experiment is.

Voor Hobbes ontstaat burgerschap door middel van de individuele toestemming van het sociaal contract: zij die deelnemen aan dit contract vormen de burgers van een gemeenschap, samengevoegd het volk. Het contract verplicht de burgers de soevereine staat te gehoorzamen. Het burgerschap kan beëindigd worden als een persoon (met soevereine toestemming) in een andere samenleving gaat leven, een bedreiging voor de vrede en veiligheid vormt, de soeverein ondermijnt, zich zonder toestemming verbindt aan een andere heerser of oorlog voert tegen de staat.

Ook voor Locke staat het sociaal contract aan de basis van burgerschap: mensen worden door middel van individuele toestemming burger van een gemeenschap. Een burger is onderdeel van het soevereine volk en heeft zowel rechten als plichten (hij moet de gemeenschap gehoorzamen). In de toekomst kunnen personen deelnemen aan het contract middels expliciete of stilzwijgende toestemming. Zij die het grondgebied van de staat verlaten om elders te gaan wonen, vallen buiten het sociaal contract.

Het zal niet verbazen dat ook Rousseau als sociaal contract denker de individuele toestemming van het contract aanwijst als de grond voor burgerschap. Een burger is zowel onderdeel van de soevereine macht als een onderdaan. Als burger moet een persoon het algemeen belang nastreven, maar is hij ook vrij, gelijk voor de wet en zijn leven en bezit wordt gegarandeerd door de staat. Zij die het sociaal contract verbreken, vallen buiten de gemeenschap. Het gaat hier (onder meer) om mensen die oorlog voeren tegen de staat.

Op basis van bovenstaande bieden de drie contractdenkers naar mijn mening een duidelijke rechtvaardiging waarom de moeders van de IS-kinderen niet langer als Nederlands staatsburgers gezien (lijken te) worden. Zij hebben het grondgebied van de Nederlandse staat vrijwillig verlaten, om zich vervolgens aan te sluiten bij een organisatie waarmee de Staat in oorlog is. Hiermee is er genoeg reden om aan te nemen dat zij volgens alle drie de besproken denkers buiten het sociaal contract vallen. Het verlaten van het grondgebied van de staat is bij zowel Hobbes als Locke een situatie waarin het burgerschap van een burger beëindigd wordt en hij buiten het sociaal contract valt. Daarnaast kan het zich aansluiten bij IS gezien worden als een vorm van oorlogsvoering tegen de Nederlandse Staat: deze is immers in oorlog met datzelfde IS. Het oorlog voeren tegen de eigen staat is bij zowel Hobbes als Rousseau een reden waarom het burgerschap van een persoon ingetrokken mag worden.

Het echte probleem zit hem echter bij het burgerschap van de kinderen. Deze kinderen zijn volgens de wet Nederlander omdat (tenminste) een van hun ouders de Nederlandse nationaliteit bezit. De Nederlandse regering lijkt echter ook deze kinderen niet langer als Nederlandse staatsburgers te beschouwen. Het is de vraag of dit vanuit de sociaal contract theorie te begrijpen valt. Van de drie besproken auteurs is Locke degene die ons op dit punt zou kunnen helpen. Hobbes gaat niet expliciet in op de positie van kinderen ten opzichte van het sociaal contract dat hun ouders afsluiten, en ook Rousseau levert op dit punt geen bruikbaar perspectief. Locke doet dat wel. Hij stelt dat kinderen niet kunnen deelnemen aan het sociaal contract, omdat dit contract wordt afgesloten door rationele mensen en de rede zich bij kinderen nog niet volledig heeft ontwikkeld (dit gebeurt pas als zij volwassen zijn). Iemand kan pas als volwassene deelnemen aan het sociaal contract, door middel van expliciete of stilzwijgende toestemming. Wanneer een volwassene het voordeel geniet van het leven onder het gezag van een staat accepteert hij impliciet het gezag van de desbetreffende staat. Een kind is hierdoor niet verantwoordelijk voor de daden van zijn ouders in de zin dat het kind niet gebonden is aan het sociaal contract dat zijn ouders hebben afgesloten. Kinderen worden dan ook niet geboren als onderdaan van een staat.

Kinderen zijn volgens Locke dus niet verantwoordelijk voor de daden van hun ouders, maar dit is wel wat gebeurt in het geval van de IS-kinderen. Het uitreizen van de moeders had de (officieuze) intrekking van hun burgerschap tot gevolg, maar dit lijkt ook van toepassing op de kinderen. Doordat deze kinderen door hun moeders zijn meegenomen naar IS-gebied (of daar geboren zijn), weigert de Nederlandse regering hen te repatriëren. De kinderen worden hiermee eigenlijk afgerekend op de daden van hun ouders, hetgeen niet te begrijpen valt vanuit Locke's theorie. Dit specifieke probleem blijft bestaan: de klassieke sociaal contract denkers rechtvaardigen niet waarom deze kinderen niet langer als Nederlands staatsburger worden gezien. Breekpunt hier is de relatie tussen ouders en kinderen met betrekking tot het sociaal contract. De drie sociaal contract denkers geven geen (duidelijk) antwoord op de vraag hoe het zit met het burgerschap van kinderen wier ouders buiten het sociaal contract vallen. Om deze reden ben ik van mening dat de sociaal contract theorie het probleem met betrekking tot de IS-kinderen ook niet kan oplossen, waardoor de IS-kinderen de facto stateloos dreigen te worden.

Welk licht kunnen de drie klassieke sociaal contract denkers werpen op het probleem met betrekking tot de IS-kinderen?

Naar mijn mening kunnen de drie klassieke sociaal contract denkers ons veel leren over het probleem met betrekking tot de IS-kinderen. Zo laten Hobbes en Locke ons begrijpen waarom de Nederlandse Staat de IS-kinderen niet terug wil halen: dit is in strijd met de functie van de staat als beschermheer van het volk. Ook laat Locke's theorie zien waarom de Staat de bevoegdheid heeft de kinderen (en hun moeders) niet terug te halen en daarmee officieus te verbannen. Locke kan daarnaast ook verklaren waarom de moeders van de IS-kinderen zich kunnen beroepen op individuele rechten die hen en hun kinderen toekomen, en dat de Nederlandse staat deze rechten schaadt. Daarnaast kunnen zowel Hobbes, Locke en Rousseau verhelderen waarom het burgerschap van de moeders van de IS-kinderen feitelijk wordt ingetrokken. Het probleem wordt uiteindelijk echter niet opgelost: geen van de drie auteurs kan namelijk verklaren waarom het burgerschap van de kinderen wordt ingetrokken. Op dit punt ontbreekt het de sociaal contract theorie aan een duidelijk antwoord op de vraag hoe het zit met het burgerschap van kinderen wier ouders niet langer onderdeel uitmaken van het sociaal contract.

Conclusie

Nu we aan het einde van deze masterscriptie zijn gekomen, is het tijd om een definitief antwoord te formuleren op de vraag welk licht de drie klassieke sociaal contract denkers (Thomas Hobbes, John Locke en Jean-Jacques Rousseau) kunnen werpen op het probleem met betrekking tot de IS-kinderen. Ondanks dat de theorieën van de besproken sociaal contract denkers stammen uit de 17^e en 18^e eeuw, heeft het aanhalen van deze auteurs ons absoluut geholpen deze specifieke problematiek beter te begrijpen. Zo doen Hobbes en Locke ons beter begrijpen waarom de Nederlandse Staat de IS-kinderen (en hun moeders) niet wil terughalen. Het beschermen van de bevolking is een belangrijke functie van de staat, en het terughalen van potentieel gevaarlijke mensen zoals de IS-kinderen en hun moeders staat daarmee op gespannen voet. Daarnaast laat Locke's theorie ons inzien waarom de Staat de bevoegdheid heeft om de kinderen en hun moeders niet terug te halen en daarmee eigenlijk te verbannen: dat kan onder de prerogatieve bevoegdheid van de staat vallen. Locke kan echter ook verklaren waarom de moeders van de kinderen zich kunnen beroepen op individuele rechten, en dat de Nederlandse Staat deze rechten schaadt door te weigeren over te gaan tot repatriëring. Het handelen van de staat wordt volgens Locke namelijk begrensd door de wet, en de wet voorziet in individuele rechten van burgers. Tenslotte kunnen zowel Hobbes, Locke en Rousseau verduidelijken waarom het burgerschap van de moeders wordt ingetrokken: het (vrijwillig) verlaten van het grondgebied van de staat en het oorlog voeren is reden om het burgerschap te beëindigen. Hier lijkt in het geval van de moeders sprake van, omdat zij naar IS-gebied zijn uitgereisd om zich aan te sluiten bij een terroristische organisatie die in een staat van oorlog met de Nederlandse Staat verkeert.

De toegevoegde waarde van het gebruik van de drie klassieke sociaal contract denkers zit hem vooral in het verhelderen van de problematiek met betrekking tot de IS-kinderen. Aan de hand van de vier filosofische vragen die de kern van het probleem raken (wat is de reden dat het sociaal contract is opgericht en welke functie van de staat volgt daaruit, wat zijn de bevoegdheden van de staat, welke rechten hebben individuen en hoe zit het met burgerschap?) wordt duidelijk hoe het probleem heeft kunnen ontstaan en welke overwegingen een rol spelen. Aan de hand van deze drie denkers wordt het probleem vanuit de twee relevante perspectieven (die van de staat en die van de IS-kinderen en hun moeders) duidelijk.

In de inleiding heb ik de hypothese geformuleerd dat het toepassen van klassieke sociaal contract denkers op de problematiek met betrekking tot de IS-kinderen nuttig zou kunnen zijn, omdat deze denkers een ruwe, onbewerkte vorm van de sociaal contract theorie hanteren. Aan het eind van deze masterscriptie ben ik gesterkt in die hypothese: juist doordat Hobbes, Locke en Rousseau een onbewerkte vorm van de sociaal contract theorie voorstaan, kunnen zij ingaan op de fundamentele filosofische vragen die een rol spelen bij onze problematiek.

Tot een finale oplossing van het probleem zijn we echter niet gekomen. Dit komt omdat geen van de drie auteurs inzichtelijk kan maken dan wel rechtvaardigen waarom het burgerschap van de IS-kinderen ingetrokken dient te worden. Het burgerschap van de moeders van de kinderen kan terecht worden ingetrokken, maar het ontbreekt alle drie de sociaal contract denkers vervolgens aan een antwoord op de vraag hoe het zit met het burgerschap van de kinderen. Oftewel: om tot een oplossing van dit specifieke probleem te komen, zou de sociaal contract theorie uitgebreid moeten worden met een antwoord op de vraag wat er gebeurt met het burgerschap van kinderen wier ouders niet langer burger zijn. Het is ook de vraag of het realistisch is dat het toepassen van de theorieën van Hobbes, Locke en Rousseau een dergelijk complex probleem kan oplossen. Zelfs rechters, wier taak het is om conflicten te beslechten, denken verschillend over deze problematiek, hetgeen de complexiteit ervan onderstreept. Dat het gebruiken van Hobbes, Locke en Rousseau niet heeft geleid tot een definitieve oplossing van ons probleem, doet niets af aan het gegeven dat deze toepassing ons de problematiek beter heeft leren begrijpen. En het (beter) begrijpen van een probleem is een eerste opmaat naar het oplossen ervan.

Van de drie besproken auteurs biedt Locke naar mijn mening het beste perspectief om de problematiek met betrekking tot de IS-kinderen te begrijpen. Dit heeft meerdere redenen. Ten eerste kan Locke's gedachtegoed vrij goed toegepast worden op alle vier de relevante filosofische vragen; enkel met betrekking tot het burgerschap van kinderen van verbannen ouders blijft hij het antwoord schuldig. Daarnaast zit de theorie van Locke logisch in elkaar in die zin van dat de onderdelen goed op elkaar aansluiten. Locke begint met een antwoord op de vraag waarom het sociaal contract wordt afgesloten en welke functie de staat vervolgens heeft. De functie van de staat determineert vervolgens diens bevoegdheden: deze zijn begrensd aan de hand van de functie die de staat uitvoert. De bevoegdheden van de staat

worden begrensd aan de hand van een wet die voorziet in individuele rechten van burgers. Door de bevoegdheden van de staat niet onbeperkt te laten, maar te begrenzen aan de hand van zijn functie schetst Locke een redelijk gematigd en realistisch beeld. Hij maakt duidelijk waarom de staat bepaalde bevoegdheden moet hebben, en de staat kan zijn functie uitvoeren terwijl individuele burgerrechten gewaarborgd zijn. Hier verschilt Locke van Hobbes, voor wie een absolute staat de enige oplossing lijkt te zijn voor de problemen van de natuurtoestand. Ten vierde is Locke de meest geschikte auteur voor het benaderen van onze problematiek omdat zijn theorie redelijk modern is. Locke gaat al uit van individuele rechten, hetgeen in onze huidige tijd ook een essentiële rol speelt. Ook zijn notie van prerogatieve bevoegdheid voegt iets toe omdat het de stelling bevat dat het volledig volgen van de wet in sommige situaties schadelijk kan zijn.

Hobbes leert ons bepaalde dingen over de functie van de staat en burgerschap, maar kan ons niet helpen de bevoegdheden van de staat en de individuele rechten van burgers te koppelen aan ons specifieke probleem. Dit komt omdat Hobbes niet inzichtelijk maakt waarom enkel een absolute staat als oplossing voor de problemen van de natuurtoestand kan dienen, waarmee niet duidelijk wordt waarom de staat noodzakelijkerwijs de door Hobbes toegeschreven bevoegdheden moet krijgen. En individuele rechten bestaan niet onder het gezag van Hobbes' Leviathan.

Rousseau is naar mijn mening de minst bruikbare van de drie auteurs, omdat alleen zijn notie van burgerschap helpt de problematiek beter te begrijpen. Het wordt niet duidelijk waarom mensen een sociaal contract afsluiten met het oog op het herstellen van hun natuurlijke goedheid. Ook is onduidelijk wanneer het tweede, 'rechtvaardige' sociaal contract wordt afgesloten. Dit leidt er vervolgens toe dat het evenmin helder is waarom de staat de door Rousseau beschreven bevoegdheden moet krijgen. Daarnaast zijn er in Rousseau's politieke gemeenschap geen individuele rechten die zijn opgenomen in de wet.

In antwoord op de hoofdvraag concludeer ik, op basis van bovenstaande, dat de drie klassieke sociaal contract denkers ons veel kunnen leren over het probleem met betrekking tot de IS-kinderen. Zo wordt de functie van de staat als zijnde beschermheer van het volk duidelijk, kan vanuit de theorieën van de denkers begrepen worden waarom de staat de bevoegdheden heeft mensen te verbannen, wordt duidelijk waarom burgers zich op individuele rechten kunnen beroepen en gaan de denkers in op de notie van burgerschap. De drie denkers kunnen het probleem echter niet helemaal oplossen: het ontbreekt aan een duidelijk antwoord op de vraag hoe het zit met het burgerschap van kinderen wier ouders niet langer burger van een samenleving zijn.

Literatuurlijst

AIVD. "Uitreizigers en terugkeerders." Laatst geraadpleegd op 31 mei, 2020.

<https://www.aivd.nl/onderwerpen/terrorisme/dreiging/uitreizigers-en-terugkeerders>.

Alford, Fred C.. *Narrative, Nature and the Natural Law: From Aquinas to International Human Rights*. New York: Palgrave MacMillan, 2010. <https://doi-org.ru.idm.oclc.org/10.1057/9780230106727>.

Berns, Laurence. "Thomas Hobbes." In *History of Political Philosophy: Third Edition*, edited by Leo Strauss and Joseph Cropsey, 396-407. Chicago: The University of Chicago Press, 1987.

Bertram, Christopher. "Jean Jacques Rousseau." In *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford University, 1997-. Artikel gepubliceerd op 26 mei, 2017. <https://plato.stanford.edu/entries/rousseau/>.

Cohen, Joshua. "The Society of the General Will." In *Rousseau: A Free Community of Equals*, by Joshua Cohen, 1-31. Oxford: Oxford University Press, 2010. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199581498.001.0001.

Council of Europe. "European Convention on Human Rights." Laatst geraadpleegd op 31 mei, 2020. https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf.

Council of Europe. "European Convention on the Exercise of Children's Rights." Laatst geraadpleegd op 31 mei, 2020. <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168007cdaf>.

Cudd, Ann, en Seena Eftekhari. "Contractarianism." In *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford University, 1997-. Artikel gepubliceerd op 15 maart, 2017. <https://plato.stanford.edu/entries/contractarianism/>.

Cuttica, Cesare. "Filmer's *Patriarcha* (1680): Absolute Power, Political Patriarchalism and Patriotic Language." In *Patriarchal Moments: Reading Patriarchal Texts*, edited by Cesare Cuttica, edited by Gaby Mahlberg, 65–72. London: Bloomsbury Academic, 2016. <http://dx.doi.org/10.5040/9781472589163.ch-009>.

D'Agostino, Fred, Gerald Gaus, en John Trasher. "Contemporary Approaches to the Social Contract." In *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford University, 1997-. Artikel gepubliceerd op 31 maart, 2017. <https://plato.stanford.edu/cgi-bin/encyclopedia/archinfo.cgi?entry=contractarianism-contemporary>.

Duncan, Stewart. "Thomas Hobbes." In *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford University, 1997-. Artikel gepubliceerd op 27 januari, 2017. <https://plato.stanford.edu/entries/hobbes/>.

Dunning, Wm. A.. "The Political Theories of Jean Jacques Rousseau." *Political Science Quarterly*, Vol. 24, No. 3 (Sep. 1909): 377-408. <https://www.jstor.org/stable/2140885>.

Gert, Bernard. "Hobbes' psychology." In *The Cambridge Companion to Hobbes*, edited by Tom Sorell, 157-172. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

Goldwin, Robert A.. "John Locke." In *History of Political Philosophy: Third Edition*, edited by Leo Strauss and Joseph Cropsey, 476-485. Chicago: The University of Chicago Press, 1987.

Hobbes, Thomas. *Leviathan: of de samenstelling, vorm en macht van een kerkelijke en wereldlijke staat*. Vertaling, annotaties en nawoord door Wessel Krul. Amsterdam: Boom, 2010.

Hobbes, Thomas. *On the Citizen*. Edited and translated by Richard Tuck and Michael Silverthorne. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Hof Den Haag 22 november 2019. ECLI: NL: GHDHA: 2019:3208.

Jaume, Lucien. "Hobbes and the Philosophical Sources of Liberalism." In *The Cambridge Companion to Hobbes's Leviathan*, red. Patricia Springborg, 199-205. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

Jesseph, Douglas. "Hobbes and the method of natural science." In *The Cambridge Companion to Hobbes*, edited by Tom Sorell, 86-102. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

Klosko, George. *History of Political Theory: An Introduction, Volume II: Modern*. Oxford: Oxford University Press, 2013.

Lamprecht, Sterling Power. *The Moral and Political Philosophy of John Locke*. New York: Russel & Russell, 1962.

Lessnoff, Michael. *The Social Contract Theory*. Oxford: Basil Blackwell, 1990.

Locke, John. *Een Brief over tolerantie*. Vertaling, inleiding en essay door Inigo Bocken. Amstelveen: Uitgeverij Damon, 2004.

Locke, John. *Two Treatises of Government*. Edited with an introduction and notes by Peter Laslett. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

NOS. "Rechter: Nederland moet zich inspannen om IS-kinderen terug te halen." Laatst geraadpleegd op 31 mei, 2020. <https://nos.nl/artikel/2309983-rechter-nederland-moet-zich-inspannen-om-is-kinderen-terug-te-halen.html>.

NU.nl. "Dit moet u weten om het conflict in Syrië te begrijpen." Laatst geraadpleegd op 31 mei, 2020. <https://www.nu.nl/syrie/4130359/moet-u-weten-conflict-in-syrie-begrijpen.html>.

Overheid.nl. "Rijkswet op het Nederlandschap." Laatst geraadpleegd op 31 mei, 2020. <https://wetten.overheid.nl/BWBR0003738/2020-04-01>.

Parry, Geraint. "Emile: Learning to be Men, Women and Citizens." In *The Cambridge Companion to Rousseau*, edited by Patrick Riley, 247-268. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Rawls, John. *Lectures on the History of Political Philosophy*. Edited by Samuel Freeman. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2007.

Redactie. "Rechter: Nederland moet kinderen IS-vrouwen terughalen." *Trouw*, 11 november, 2019. <https://www.trouw.nl/binnenland/rechter-nederland-moet-kinderen-is-vrouwen-terughalen~b9bcdbdf/>.

Rousseau, Jean-Jacques. *Het Maatschappelijk Verdrag, of beginselen der staatsinrichting*. Vertaald door Bert van Roermund, in samenwerking met Sandra van den Braak, ingeleid door Bert van Roermund. Amsterdam: Boom, 2015.

Rousseau, Jean-Jacques. *Vertoog over de Ongelijkheid*. Vertaling en aantekeningen van Wilfried Uitterhoeve, inleiding van J.M.M. de Valk. Amsterdam: Boom, 2013.

Rowen, Herbert H.. "A Second Thought on Locke's First Treatise." *Journal of the History of Ideas*, Vol. 17, No. 1 (1956): 130-132. <https://www.jstor.org/stable/2707691>.

RTL Nieuws. "Einde van het kalifaat: opkomst en ondergang van terreurbeweging IS." Laatst geraadpleegd op 31 mei, 2020. <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/buitenland/artikel/4605786/opkomst-ondergang-isis-islamitische-staat-irak-syrie>.

RTL Nieuws. "Wat betekent de uitspraak over terughalen IS-kinderen? 'Niets doen is onvoldoende'." Laatst geraadpleegd op 10 juni, 2020. <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/4917471/terughalen-kinderen-vrouwen-syrie-noord-syrie-turkije-kort-geding>.

Schmitter, Amy M.. "17th and 18th Century Theories of Emotions." In *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford University, 1997-. Artikel gepubliceerd op 15 oktober, 2010. <https://plato.stanford.edu/entries/emotions-17th18th/>.

Schwartzberg, Melissa. "Rousseau on Fundamental Law." *Political Studies* 51 (2003): 387-403. Geraadpleegd op 26 mei, 2020. <https://doi-org.ru.idm.oclc.org/10.1111/1467-9248.00430>.

Sorell, Tom. "Hobbes's Moral Philosophy." In *The Cambridge Companion to Hobbes's Leviathan*, red. Patricia Springborg, 136-144. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

Springborg, Patricia. "Hobbes's materialism and Epicurean mechanism." *British Journal for the History of Philosophy* 24:5 (2016): 814-835. Geraadpleegd op 22 mei, 2020. doi: 10.1080/09608788.2016.1212699.

Tralau, Johan. "Leviathan, the Beast of Myth." In *The Cambridge Companion to Hobbes's Leviathan*, red. Patricia Springborg, 61-77. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

Tuckness, Alex. "Locke's Political Philosophy." In *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford University, 1997-. Artikel gepubliceerd op 11 januari, 2016. <https://plato.stanford.edu/cgi-bin/encyclopedia/archinfo.cgi?entry=locke-political>.

Uzgalis, William. "John Locke." In *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford University, 1997-. Artikel gepubliceerd op 1 mei, 2018. <https://plato.stanford.edu/entries/locke/>.

Van Dantzig, Reineir. "Kom in actie Den Haag, haal onze kinderen nu terug uit Syrië." *Het Parool*, 16 oktober, 2019. <https://www.parool.nl/columns-opinie/kom-in-actie-den-haag-haal-onze-kinderen-nu-terug-uit-syrie~b302a636d/>.

